

HEGYI KLÁRA

Török közigazgatás és jogszolgáltatás – magyar városi autonómia

A polgári igazgatás

A Magyarország közepét megszálló törökök először az elfoglalt várakat biztosították, majd a helyőrségek hálózatához illesztve megszervezték az új tartomány igazgatását. A közigazgatási szervezetnek sokrétű tennivalókat kellett ellátnia. Egy részük azonos volt azokkal a feladatokkal, amelyeket az adminisztráció a birodalom minden tartományában elvégzett, másik részük a magyarországi határtartomány speciális helyzetéből következett.

Magát az igazgatást nem is teljesen jogos „polgárinak” nevezni (a jelző inkább csak a tisztán katonai berendezkedéstől való megkülönböztetésre szolgál), annyira összefonódott a katonai igazgatással. Így volt ez a birodalomban mindenütt, s különösen így kellett lennie egyik hadszínterének övezetében. A katonai és polgári tisztségviselők párhuzamos hierarchiája a csúcson, a kettős funkciót egyesítő beglerbégi és szandzsákbégi hivatalokban találkozott. Tőlük lefelé a katonai tisztségviselők a maguk szorosan vett illetékességi körükben működtek (ha mellékfoglalkozásként polgári megbízásokat is vállaltak, kétféle tevékenységüknek nem volt köze egymáshoz), az alájuk rendelt katonaság és várak igényeit közvetítették a polgári hivataloknak, s leginkább pusztá jelenlétükkel, néha fegyveres erejükkel biztosították a szükséges feltételeket ahhoz, hogy az utóbbiak ki tudják elégíteni ezeket az igényeket. Polgári hivaltársaik elsődleges kötelessége volt a hadseregről való gondoskodás. Ez nem merült ki a zsold, élelem, hadiszerek stb. biztosításában és a katonai objektumok karbantartásában, hanem beletartozott az is, hogy látszatra tisztán polgári hivatalok (pl. a kádi-bíróságok) komoly részt vállaltak a mozgósításokban.

Mindez azt jelenti, hogy a két párhuzamos igazgatási szervezet egymás mellett és egymást hatékonyan támogatva dolgozott. A kettősből a polgári adminisztráció munkája sokrétűbb és látványosabb (századok múltán visszanezve márcsak azért is, mert a ránk maradt iratanyag nagy többsége az ő hivatalaiban készült), ezen a ponton mégsem több a hadsereg kiszolgálásánál. Ez persze távolról sem jelentett alárendeltséget, csupán a hadseregellátás elsődrendű fontosságának következménye. Egyenrangúságot és már nem egymás mellett, hanem együttműködést mutat a „vilájet előkelőinek” (áján-i vilájet) testülete, amelyben katonák és civilek készítettek felterjesztést valamelyik vár újjáépítésének szükségességéről,¹ bontották le a „rendkívüli” állami adók fővárosban megha-

¹ Fodor Pál: Török várerősítési munkák Magyarországon a XVI–XVII. században. *Hadtörténelmi Közlemények* XXVI (1979): 3, 378–379.

tározott irányszámait körzetük községeire,² vagy települések és hatalmaskodó hivatalnokok vitáiban nyilvánítottak perdöntő véleményt a „bevett szokásokról”.³

A katonai és polgári igazgatás szoros összekapcsolódása, a katonai megszállásnak, az elfoglalt terület védelmének mindennél fontosabb létérdeke a közigazgatási hálózat felépítését is a katonaihoz igazította. A birodalom egész európai felét nézve ugyanolyan aránytelődést, magát a magyar tartományt tekintve azonos egyenetlenséget tapasztalunk, mint a katonai megszállás mértékében, ill. a török várhálózat elhelyezkedésében.

A 14. század végén a kialakuló birodalom tartományi igazgatása mindössze két, a 15. században három beglerbég kezében összpontosult. 1520-ban a már nagy kiterjedésű birodalom még mindig csak hat vilájetre oszlott. A szulejmáni korszak újabb területnövekedése, a közigazgatás stabilizálódása és a terebélyesedő bürokrácia azután megszorította a vilájeteket: Szulejmán halálakor számuk már tizenhat, a 17. század elején pedig harminchárom.⁴ E vilájetek azonban számbeli gyarapodásuk ellenére sem nevezhetők aprócskáknak, hiszen olyanok vannak közöttük, mint Szíria két tartománya, Egyiptom vagy Jemen.

A birodalom méreteihez képest parányi magyar tartomány nemcsak megszálló katonákból, hanem vilájetekből is előkelően részesedett, s ez különösen akkor szembe-tűnő, ha a Balkánnal vetjük egybe. Ennek teljes területét a ruméliai beglerbég igazgatta egészen 1580-ig, akkor ért véget ugyanis az az évszázados folyamat, amelynek végén Bosznia önálló vilájetté alakult.⁵ Magyarország egyharmadán viszont legalább négy vilájet szorongott: a budai, temesvári, egri és kanizsai, s 1660, ill. 1663 után a források vilájeteknek nevezik a Várad és Újvár körül kialakult közigazgatási egységeket is. A magyarázatot ugyanott kell keresnünk, ahol a katonai megszállás mértékéét. Az európai birodalomfél e hadászatiilag fontos határtartományában nemcsak a várak és várkatonák száma volt viszonylag magas, hanem a katonai feladatokkal erősen megterhelt beglerbégeké is.

A tartományon belül azután a közigazgatási képlet hajszálra megegyezik a katonaiával. Minden jelentősebb vár egyben szandzsákszékhely is. Ebből természetzerűleg következik az, hogy a várakkal teletűzdelt dunántúli hódoltságon kilenc, az északon hat kis területű szandzsák osztozott, míg a Duna–Tisza közén mindössze kettő, a budai és szegedi terpeszkedett. A Tiszántúlon hasonló a helyzet. Hét szandzsákjából öt a Temes

² A kazánsebesi-lugosi kádi jegyzőkönyve. MTA Könyvtára, Keleti Gyűjtemény, Török Kéziratok Qu. 62.

³ 1647-ben, amikor a berényiek arra panaszkodtak, hogy Egerbe rendelik őket vármunkára, a hatvani öregek és „előkelők” jelentek meg a kádi előtt tanúsítani azt, hogy a város rendszeresen Hatvanban szolgál. Szolnok megyei Levéltár, Jászberény török iratai, 60. Később (a datálatlan irat már a kuruc korból való) Jászberény „portapénz”-adóját emelték fel, ekkor az egri agákkal való konzultáció után az egri defterdári hivatalból a hatvani emineknek és agáknak küldtek figyelmeztetést a régi adóösszeg visszaállítására. Jászberény török iratai 138. Amikor a gyöngyöspataiakon egy halott vérdíját a hatvani szandzsákbégen kívül a szubasi is meg akarta venni, a „vilájet öreg előkelői” nyilatkoztak a kádi előtt a követelés jogtalanságáról. Egri Egyházmegyei Könyvtár, Gyöngyöspata török iratai, 22–23 (datálatlanok).

⁴ H. Inalcik: The Ottoman Empire. The Classical Age 1300–1600. London 1973., 105–106 (a felsorolásból kimaradt Eger és Kanizsa).

⁵ I. m. 105.

és Maros menti várak körül szerveződött, az északabbra fekvő széles alföldön csupán kettő.⁶

A közigazgatási hálózat kisebb egységei, a náhijék beosztása további tanulsággal szolgál, elsősorban a határszéli szandzsákok esetében. Ezekben lépten-nyomon olyan náhijékkal találkozunk, amelyeknek mind névadó központjaik, mind településeik a török várak láncolatán kívül, királysági vagy erdélyi területen feküdtek. 1586/87-ben a székesfehérvári szandzsáknak csupán központi náhijéje állt tényleges török uralom alatt, a többi: a veszprémi, palotai, cseszneki, pápai, somlyói, deveceeri, győri, vázsonyi, sümegi, tihanyi, szigligeti, csobánci, egervári, vasvári, szentgróti és zalavári náhijék magyar várak köré „szerveződtek”⁷. Hasonló a helyzet az esztergomi szandzsákban is, amelynek a Dunától északra fekvő felében a náhijék egyszerűen a magyar megyebeosztást követték. E jelenségnek mindenekelőtt egyszerű, gyakorlati magyarázata van: az ügyintézés megkívánta, hogy a királyságban szétszított javadalombirtokokat, az onnan befolyó jövedelmeket is valamiféle területi beosztásban tartsák nyilván. De talán nem okoskodó belemagyarázás, ha ezeknek a fiktív náhijéknek másfajta értelmet is tulajdonítunk, amelyben már a közigazgatási hálózatnak a katonaság kiszolgálásához szorosan kapcsolódó újabb feladata ölt sajátos formát.

A magyar tartományba telepített katonaság arra rendeltetett, hogy háborúk idején fegyveres erővel, a viszonylagos nyugalom évtizedeiben az adóztatás erőszakos terjesztésével növelje a török uralom befolyási övezetét. Amikor az ágyúk elhallgattak, a közigazgatási apparátus vitte tovább a harcot, immár békésebb eszközökkel. Szultáni megbízottak mellett helyi pasák, bégek, várparancsnokok ültek tárgyalóasztalhoz, írtak százszámra fenyegetőző vagy barátságos leveleket, alkudoztak agresszív makacssággal falvak és puszták birtoklásáért. Az adóztatás tovább-erőszakolását elsősorban katonák végezték, akiknek megélhetésük függött a sikertől, de ebben a polgári igazgatás egész adóztatással foglalkozó szektora támogatta őket. A győri vagy csobánci várak köré szervezett török náhijék ennek a szívós előnyomulásnak voltak kifejezői.

A katonaság kiszolgálása, a megszállás és terjeszkedés céljainak képvisellete tekinthető a közigazgatás első nagy feladatkörének – ha ezek némi erőszakot tettek egyáltalán szétválaszthatók. Mert a továbbiak ugyan látszólag teljesen polgáriak, mégis ezer szállal kapcsolódnak a mindennél fontosabb katonai érdekekhez.

E kapcsolat szembetűnő a második nagy feladatkör esetében, amely a birtokok szétszétadásának és változásainak adminisztrálását, a népesség és a jövedelmek felmérését, az adókvitést és -beszedést, a vámok, illetékek, bérleti díjak stb. behajtását foglalta magában, vagyis mindazt az érdemi és papírmunkát, amelyre a tartomány gazdasági hasznosításához elengedhetetlenül szükség volt. Nem kevesebb múltott ezen, mint a javadalmazott katonaság megélhetése, a kincstár szempontjából pedig az, hogy a katonai kiadásokkal erősen terhelt magyar tartomány fenntartása óriási vagy az óriásinál egy cseppet kisebb deficittel nehezedik a központi költségvetésre.

Az igazgatási szervek csak ezen az egyetlen területen, a szolgáltatások meghatározásában támaszkodhattak a 16. században kiteljesedő szultáni törvényalkotásra. Uta-

⁶ Az 1541–66 között létrejött szandzsákok közül később négyet megszüntettek. *Káldy-Nagy Gyula*: A budai szandzsák 1559. évi összeírása. Bp., 1977. 9–10.

⁷ *Fekete Lajos*: Die Siyâqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung. I. Bp., 1955. 442–443.

sításokkal, rendeletekkel tevékenységük minden ágában bőségesen el voltak látva, de általános érvényű, pontos pénzüsszegekben vagy százalékokban meghatározott szabályozásokat csak a földesúri adókat és a helyi piaci forgalmat rendszerező kánunokban találtak.⁸ A kánunok pedig, különösen azok, amelyek egy-egy frissen meghódított és megszervezett szandzsák szabályozásainak készültek, lépten-nyomon a királyok korában szokásos adóösszegekre és fajtákra hivatkoztak.

Ismeretes, hogy az adózó képesség alapjául a törökök átvették a 6 forintos vagyonskulcsot,⁹ de vele együtt rendszerükbe ültettek más elveket és adónemeket is. Buda és Pest rájái, „mivel a királyok alatt nem szokták fizetni”, új uraiknak sem tartoztak kapuadóval¹⁰; Buda, Esztergom, Hatvan, Nógrád és Szeged szandzsákjaiban kezdetben a makkoltatásra hajtott sertések adója is megegyezett a régivel, csak később változott tizedszedéssé¹¹; Koppány és Simontornya kánunjában (már II. Szelim korszaka) egyenesen arról értesülünk, hogy a must adóztatásában eltértek a királyok idejebeli szokástól, s a megnövekedett megterhelést a rája nem tudván elviselni, menekülésre adta fejét.¹² Érdekes, hogy legtöbb egyezéssel a temesvári vilájetben találkozunk. A lippai szandzsák első kánunja (1554) a dzsizjét, a juhok, sertések és a bor után kivetett adókat teljesen a régi szokás szerint rögzíti, az adók összegét pedig mindenütt magyar forintban vagy „penez”-ben (= pénz, azaz dénár) határozza meg, csak néhány birodalomszerte azonos török illetéket számít akcsében (pl. a vagyoni helyzethez alkalmazkodó büntetéspénzeket, vagy a családi állapot szerint kivetett házassági illetéket).¹³ Az egyezéseket egy 1572-es, a temesvári defterdárnak küldött szultáni rendelet egyenesen így magyarázza: „Meghódításakor a rája azt kérte, hogy az ország ügyeit a királyok régtől fogva érvényes törvénye szerint rendezzük; az összeírást ennek megfelelően végeztük el.”¹⁴

Ez az alkalmazkodás egyáltalán nem vált a török adórendszer kárára. A hódítás utáni évtizedek részletekig kidolgozott, feszes rendszerezését nem a készen talált módszerek átvétele, hanem a határtartományi lét visszásságai és az adminisztráció hanyatlása

⁸ Magyar szandzsákok kánunjai törökül: Ö. L. *Barkan*: Osmanlı imparatorluğunda zirai ekonominin hukukî ve malî esasları. I. Kanunlar (a továbbiakban *Barkan*: Kanunlar). Istanbul, 1945., 296–297: Buda; 300–303: Buda, Esztergom, Hatvan, Nógrád; 303–306: Pozsega; 306–312: Szerém; 313–315: Érsekújvár; 316–318: Hatvan; 318–319: Csanád, Gyula; 319–321: Koppány, Simontornya; 322–324: Lippa., *Káldy-Nagy Gyula*: Kanuni devri Budin tahrir defteri (1546–1562). Ankara, 1971. 1–6: Buda, Esztergom, Hatvan, Nógrád, a budai és esztergomi kikötők. Magyarul közölte a budai, esztergomi, hatvani és nógrádi szandzsákok kánunját *Fekete Lajos*: Budapest a török korban. Bp., 1944. 206–210., *uő*: Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása. Bp., 1943. 187–189.; a szegedi szandzsákét *Vass Előd*: A szegedi és csongrádi náhije 1548. évi török adóösszeírása. Tanulmányok Csongrád megye történetéből. Szeged, 1979. 34–36. (olvasati és fordítási hibákkal).

⁹ *Káldy-Nagy Gyula*: Magyarországi török adóösszeírások. Bp., 1970. 23–24.

¹⁰ *Fekete*: Budapest a török korban i. m. 207., ill. *Barkan*: Kanunlar, 301.

¹¹ *Fekete és Barkan* id. helyei., ill. *Vass*: A szegedi és csongrádi náhije i. m. 35. (a kánun 15. tétele, a fordításban azonban itt olvasati hiba miatt az „egy jó sertést” helyett „egy vemhes sertést” áll).

¹² *Barkan*: Kanunlar, 320–321.

¹³ *Barkan*: Kanunlar, 322–323. Gyulának szintén az elfoglalás után közvetlenül, 1566-ban készült kánunja is a királyoknak fizetett 1–1 magyar forintot másolja le. i. m. 318.

¹⁴ *Barkan*: Kanunlar, 304.

zilálta azzá az „aki bírja marja” rendszerré, amely a 17. századi török adószedést jellemezte. Tekintheszünk ezt is sajátos alkalmazkodásnak, melynek tartalma változatos: igazodás ahhoz, hogy az uralom még a török területen sem konszolidálódik, beletörődés abba, hogy a birtoklás, ha nem is napra szóló, de egy mindenkori katonai fordulat lehetősége miatt alapjaiban bizonytalan, fanyalgó alkalmazkodás a kondominiumhoz, és tudatos kihasználása annak, hogy itt még apróbb kérdésekben is fegyverek döntenek.

A kifáradó adminisztráció a 16. század végéig még igyekezett megfelelni annak a feladatának, hogy a birtokok és jövedelmeik periodikus újrafelmérésével életben tartsa a birtoklás és az adóztatás századközepi rendjét. Igyekezését a századfordulón nemcsak feladta, hanem maga a gyakorlat tette feleslegessé. A defterdári hivatalokban továbbra is vaskos kötetek teltek meg a birtokosok változásaival, de azzal, hogy az ide bejegyzettek milyen kapcsolatot építenek ki adózóikkal, már csak maguk a birtokosok törődtek. Az adminisztrációnak — a katonaság kiszolgálásán túl — maradt azért érdemi munkája is: az állami bevételek gondja-viselése. S mellette termelhette a pénzügyigazgatás papírhegyeit, amelyeket az értelmét veszített, túlhajtott centralizáció és a belőle elburjánzó bürokrácia kívánt meg tőle.

A katonaság kiszolgálása, a birtok- és pénzügyek vitele — a közigazgatási hálózat e két nagy feladatköre mellé egy harmadik is járult: a meghódított alattvalók életének megszervezése. Szolgáltatásaik meghatározása és behajtása tulajdonképpen már ennek is része, s beletartozik még a jogszolgáltatás és rendfenntartás, meg egy mindennél ingoványosabb terület: a helyi viszonyokhoz és lehetőségekhez alkalmazkodva megtalálni és tartani azt a határt, ameddig az élet irányítását török hatóságoknak ajánlatos átvenniük, ill. amely alatt életben lehet és kell hagyni az alattvalók önkormányzatait.

A török jogszolgáltatás és a magyar községi autonómia kettőse a polgári török berendezkedésnek olyan különválasztható, általános tanulságokban bővelkedő egysége, amelynek vizsgálata külön tárgyalást érdemel. Ide most az a kérdés kívánczik, hogy az igazgatás alsó szintjén a törökök milyen szervezetet hoztak létre a kisszámú muszlim, a már népesebb délszláv, s a túlsúlyban maradt magyar lakosság mindennapi életének szervezésére és felügyeletére.

A törökök magyarországi betelepődése meg sem közelítette a Balkánon tapasztaltat. Csaknem teljesen hiányzik az ottani telepések legszámosabb, és a népesség összetételét megváltoztató rétege: az a földműves és iparos tömeg, amely adófizető termelőként keresett új lakóhelyet. Egyedül a szegedi szandzsák néhány településében (800 közül 26-ban, amelyből 5 katonai és igazgatási központ, 21 pedig falu) éltek vegyesen muszlimok és délszlávok (1578-as összeírás).¹⁵ A Balkánnak e magyarországi toldalékától északra mutatóban sem találunk muszlimokat a falvak lakosai között. A beköltöző (főleg iparral és kereskedéssel foglalkozó) törökök a várakban és a hozzájuk tartozó városokban, a katonaság és a hivatalnoksereg közelében telepedtek le, megélhetésük és biztonságuk kötötte oda őket. Kisebb-nagyobb számban minden török centrumban feltételezhetjük őket. Az ő kiszolgálásuk nem jelentett gondot: ha nem is választott szervezeteik, de legalább megszokott hatóságaik intézték rendezést igénylő ügyeiket.

¹⁵ T. Halasi-Kun: Sixteenth-Century Turkish Settlements in Southern Hungary. *Bulleten XXVIII* (1964):109, 1–72.

A falvak és városok rác, s elsősorban magyar népességével erre rendelt alsóbb rangú tisztviselők kisebb hadserege tartotta a kapcsolatot. Azokon a helyeken, amelyek javadalmazottak birtokába kerültek, a török birtokos egyesítette az adóztatást, jogszolgáltatást és igazgatást. Nem volt ritka eset, hogy a meglévő községi szervezettől függetlenül vagy azzal szemben saját „ispánt” vagy „bíró” állított,¹⁶ az esetek nagyobb részében azonban a község választott elöljáróival tartotta a kapcsolatot, kívánságainak időnként a bíró véresre verésével adva nagyobb nyomatékot.¹⁷ A meggyőzésnek ez az ősi módszere azért nyert előkelő helyet a kapcsolattartás formái között, mert ez gyakorlatilag a földesúri szolgáltatások követelésében-teljesítésében merült ki, az élet más szféráit a jelek szerint nem érintette. Így azt sem állíthatjuk, hogy a birtokosok falujuk mindennapjaira számottevő szervező-alakító hatással lettek volna.

A szultáni és szolgálati hász-birtokok adóügyeit eminek, zábitok (adóisztek) és vojvodák intézték, rendjükre a szandzsákbégek emberei: a jövedelmekkel is foglalkozó vojvodák és a szubasik (a magyar források vajdái és szubasái) ügyeltek. Az eminek és zábitok tevékenysége nem lépett túl (ahogyan a szpáhiké sem) a szolgáltatások behajtásán, legfeljebb visszaéléseik különböztek amazokéitól. Azt, hogy a vojvodák és szubasik rendfenntartó, jogszolgáltató ténykedése kimerült a vétkek megadóztatásában, még közelebről látni fogjuk. Ennek a négy, a településekkel állandó kapcsolatban álló megbízottnak a működése sem látszik alkalmasnak arra, hogy segítségével a törökök saját felfogásuk szerint formálják alattvalóik életét. Nem lehetett alkalmas márcsak azért sem, mert távolról, a török várakból igyekeztek irányítani, ők sem éltek a lakosság közvetlen közelében. Szabályt erősítő kivételként csupán két eset ismeretes. Valamikor, nagyjából az 1630-as években a Tolna megyei Mányok községben békés egyetértésben bent lakott a falu török elöljárója, Perváne szubasi, és a magyar földesúr ispánja, Naszádi Mihály. Ottlétük azonban csak néhány évig tartott.¹⁸ A Fejér megyei Almás (Rácalmás) szubasija, Haszán, hosszabb ideig élt falujában, s ahogy egy gyilkosságot felderítő tanúvallatás során 1665-ben szavait idézték: nem kevés kenyeret evett meg az áldozattal, egy zsidó kereskedővel, aki sok éven át éppen az ő házával átellenben üldögélt a boltjában.¹⁹

A török közigazgatásban egyetlen olyan hivatal létezett, amelyik alkalmas volt a községi igazgatás átfogására és az alattvalók életének alakítására: a kádié.

A kádiakat a közfelfogás a muszlim világ bíráiként tartja számon, hivatali hatáskörük azonban messze túllépett a jogszolgáltatáson. Birodalomszerte fontos feladatokat kaptak a hadsereg mozgósításában és ellátásában, a gazdasági és pénzügyi élet szerve-

¹⁶ Az 1641-es borsodi vizsgálat anyagában, Rudabányánál pl. ez áll: „Azzu András, nemzetes Roskoványi László uram jobbágya, török bíró, megesküdt . . .” K. G. [Kazinczy Gábor]: Adalékok a török-magyarokori beltörténethez. Hivatalos nyomozások a török adó s hódítások közül Borsodban a XVII. század I. felében. Magyar Történelmi Tár 1859. 116.

¹⁷ 1641-ben Győr megye 26 hódolt falujából négy panaszkodott az ütlegekkel kísért adóbehajtásról, bírák bezárásairól és veréseiről. Táp-Szent-Miklós elöljáróit már annyit verték, hogy a bíróságot senki nem akarja vállalni. *Ráth Károly*: A Győr vármegyei hódoltságról. Magyar Történelmi Tár 1860. 61–66.

¹⁸ OL Filmtár 3192, Mányok község iratai, 1654. jan. 12.

¹⁹ *Kohn Sámuel*: Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez. 4. közlemény. Történelmi Tár 1880. 558.

zésében és az adóztatásban. Mindenütt éberem figyelték a lakosság helyi szervezeteinek működését, ellenőrizték az árakat és piacokat, felügyeleti hatóságai voltak az iparostestületeknek. A magánember nemcsak peres ügyeivel fordult hozzájuk: a kádik látták el a közjegyzői tennivalókat is, szerződést kötni, végrendelkezni, sőt házasodni és válni lehetett előttük. A nekik címzett rendeletekből és jegyzőkönyveikből mintegy huszonöt, nemcsak látszatra, hanem ténylegesen eltérő tartalmú funkciójuk választható szét.

Feladataik tarkasága avatta őket a középszintű tartományi igazgatás kulcsfiguráivá, s ez magyarázza azt is, hogy a törökök már legelső kisázsiai városaik megszerzésekor, s később is minden új hódításnál azonnal felállították a kádihivatalokat. Így történt ez a Balkánon és Magyarországon is.

A nálunk munkába állított kb. félszáz kádi és kádihelyettes²⁰ átütő többsége más hivataltársaihoz hasonlóan a közigazgatási centrumokban működött. Innen kísérte figyelemmel körzete településeinek életét, s döntött az illetékességébe tartozó ügyekben vagy úgy, hogy az érdekeltek keresték fel székhelyén, vagy körútjai során.

Volt azonban négy olyan kádihivatal, amelyik eltért ettől az általános rendtől. Közülük legfontosabb Kecskeméten működött, olyan városban, ahol a hivatal viselőjén és néhány beosztottján kívül közel s távolban egyetlen török sem élt. A megszálló hatalomnak ez a magányos helyi lerakata tisztán azért létesült, hogy körzete magyar lakosságú községeinek életét irányítsa. Feladatát elég kényelmesen látta el. Mindenütt, még székhelyén is, tovább működtek a városi és falusi magyar előljárók, az igazgatás napi ügyeit ők intézték. A kádi inkább csak felügyelt, nem utolsó sorban arra, hogy az őt illető jövedelmeket valóban megkapja.

A második, különösebb figyelmet érdemlő török törvényszék Ráckeven működött, ahol magyarok mellett nagyszámú, már hosszú helyi múltra visszatekintő, régen őslakossá vált szerb élt, mellettük török vámos és kisszámú muszlim iparos.²¹ A kádihivatal itt is a helyi polgári igények kielégítésére hívták életre, mint ahogyan a harmadik helyen, Jászberényben is. A dzsánfedái török garnizon mellett a kádin és vojvodán kívül nem működött török hivatalnok, még a város adóügyeit intéző eminek is Hatvanban laktak,²² s nem élt polgári török lakosság sem. A kádit itt is a város színmagyar lakosságának szolgálatára és ellenőrzésére rendelték.

A három törvényszék közül kettőt elsöpört a századvég háborús zűrzavara. Az új évszázad már sem a kecskeméti, sem a ráckevei kádit nem találta a helyén, hivatalaikat felszámolták. A dzsánfedái palánk leégésével, őrségének szétszórásával egyidőben a jászberényi kádihivatalt is megszüntették. A kádit utoljára egy 1621. ápr. 23. – máj. 2. között kelt irat említi,²³ ezután itt már a hatvani török bíró volt illetékes.

A negyedik törvényszék, a tolnai, azért kap külön helyet a felsorolás végén, mert adatai bizonytalanok. A város forrásadottságai más településekkel összevetve igen jók (emiatt a feldolgozások száma is magas), de éppen ebben a vonatkozásban, a török

²⁰ Állomáshelyeik sora a törökkor második évszázadában nagyobb biztonsággal állítható össze, mint az elsőben. Ekkorról alig maradt utánuk irat, összeírások hitelesítéseiből, pénztári naplók, magyar források elszórt utalásaiból tudunk létezésükről.

²¹ Szakály Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp., 1981. 133–134.

²² Jászberény török iratai, 32.

²³ Uaz, 19.

katonaság és hivatalok jelenlétéről csak hézagosan maradtak adatok. A 16. században a forrásokban hasztalan kutatunk a tolnai palánkvár után, de még egy szál katonáról sem esik említés, Tolna ekkor feltehetően még a helyőrség nélküli mezővárosok közé tartozott. Viszont népes muszlim közösség élt benne,²⁴ s az 1540-es évek közepétől folyamatosan székelte itt kádi (néha összevont körzetet viselt, mint „tolnai, bátai és mohácsi kádi” szerepel). A hosszú háború sok futása közül az utolsó, az 1602-es, átmenetileg kiűrtette a várost.²⁵ A 17. század újránépesedő Tolnája sem gazdaságilag, sem kulturálisan nem ért a 16. századi szint nyomába. Az 1620-as években feltűnik a tolnai palánkvár, amely a 60-as évekig bizonyosan állt.²⁶ Egy útleírás szerint muszlim lakossága is újratelepült,²⁷ török bíróval viszont nem találkozunk többet. Nem ír róla Evlia Cselebi sem, aki pedig – bármilyen meglepő – gondosan és megbízhatóan emlékezik meg a hódoltság kádihivatalairól.

Ha az adatok hiányát a kádik és a katonák helycseréjének tényeként fogadjuk el, Tolna a török uralom alatti balkáni és magyarországi városképlet sajátos keverékének látszik. Hódítók és meghódítottak rendezkedtek be itt tartós polgári együttélésre, úgy azonban, hogy az utóbbiak megőrizték gazdasági, igazgatási és kulturális autonómiájukat. Mindkét közösségnek megvoltak saját elöljárói és vallási vezetői, együttesüket és együttélésüket a kádi irányította. A város elnéptelenedése, majd újratelepülése után a kádi személyes jelenlétét, a városi élet közvetlen irányítását még itt is, annak ellenére is feleslegesnek nyilvánították, hogy a város mellé palánkot emeltek (feltehetően azért, hogy hézagmentessé váljék a belgrád–budai főút katonai biztosítása).²⁸

A kecskeméti és ráckevei török törvényszékek felszámolása „a kádik kivonulása a megerősítetlen mezővárosokból” címszó alatt vált szakirodalmi közhellyé, magyarázatát pedig abban leltem meg, hogy a magányos török hivatalok a közbiztonság háborús lezülésétől megrettenve elmenekültek azokból a városokból, amelyekben nem állomásozott török katonaság. A jelenség és indoklása annyiban valóban általános érvényű, hogy a 17. századra nem maradt a hódoltságban helyőrség nélküli török hivatal. Ez a nagyon gyakorlati okra alapított magyarázat azonban éppen a folyamat lényegét nem veszi figyelembe, azt, hogy ilyen hivatalok korábban is csak mutatóban léteztek; eltűnésük pedig nem azért jelentős, mert a török igazgatás komoly mennyiségi visszaszorulását eredményezte, hanem mert egy kezdettől meglevő tendencia beteljesedését jelentette.

Négy kádihivatal felszámolása önmagában teljesen érdektelen (mennyiségi visszavesésről különben sem beszélhetünk, hiszen a századforduló és az 1660-as évek új török szerzeményeibe beültetett kádik bőven pótolták a visszahívottakat). Csak abban az

²⁴ 1564-ben szállóházuk volt és fürdő építésére készültek (*Karácson Imre*: Török-magyar oklevéltár. Bp., 1914. 60.), egy évvel később a város magyar bírása szerint már kétszáz ház volt muszlimok birtokában (*Szakály Ferenc*: Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után, 1526–1566. Tanulmányok Tolna megye történetéből II. Szekszárd, 1969. 29.).

²⁵ *Kathona Géza*: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Bp., 1974. 15.

²⁶ 1628/29-es zsoldjegyzéke 63 katonát regisztrál: *Velics Antal*: Magyarországi török kincstári defterek. II. Bp., 1890. 431.; *Evlia Cselebi* utazása. II. 207.; Budáról Belgrádba. *Ottendorff Henrik* képes útleírása. Kiadta *Hermann Egyed*. Pécs, 1943. 47.

²⁷ *Szamota István*: Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten. Bp., 1891. 247; *Neitzschitz Kristóf* utazása 1634-ben.

²⁸ Ennek egyes állomásairól: *Szilágyi Mihály*: Társadalmi és gazdasági viszonyok a Duna mentén, a török hódoltság korában. Tanulmányok Tolna megye történetéből VIII. Szekszárd, 1978. 5–78.

összefüggésben válik jelentőssé, hogy ez a négy más volt, mint a többi negyvenvalahány. A nagy többség is kulcshivatal volt, szerteágazó hatáskörrel, de török centrumokban működött, s a távolság miatt eleve reménytelennek bizonyult minden olyan törekvése, amely a magyar közösségek megszilárdult önkormányzatainak érdemi befolyásolására irányult. A kecskeméti, ráckevei, jászberényi és tolnai kádihivatalok viszont a törökök bátortalan kísérletét jelentették arra, hogy a nekik hódolt terület szívében, váraktól és katonáktól mentes vidéken, az alattvalók közé települve szervezzék meg a maguk tisztán polgári igazgatását. Próbálkozásukat arra, hogy a Balkánhoz hasonlóan nálunk is túllépjenek a puszta katonai megszálláson, és a saját képükre próbálják formálni azt, amit meghódítottak.

E hivatalok felszámolása a tisztán polgári berendezkedési kísérlet kudarcának a beismerése. A 17. század elejére éppen az ő eltűnésük tette egyértelművé a török berendezkedés lényegét, azt, hogy ez mindenekelőtt katonai megszállás. A polgári igazgatást elsősorban ennek rendelték alá: szolgálja ki a katonaságot, s ellátásához hajtson be minél több jövedelmet. Az adminisztrációnak e két fő feladata mellett a kecskeméti, gyöngyösi vagy miskolci lakosok apróbb-nagyobb ügyeivel a mindennapi jelenlét és felügyelet szintjén már nem maradt ereje foglalkozni. Igaz, a századfordulóra minden ilyen irányú törekvésnek nemcsak reménytelensége, de értelmetlensége is kiderült. Az önkormányzatok megbízhatóan helyettesítették az alsó szintű török adminisztrációt, s minthogy a hatalom megosztottsága magasabb szinten ekkorra már eldőlt, éppen a közösségek életében felmerülő lényegtelenebb kérdésekben felesleges erőpocsékolás lett volna egyeduralomra törekedni. A török adminisztráció – vagy helyette inkább a körülmények kényszere – így oldotta meg azt a feladatot, hogy „beszabályozza” az igazgatás hozott és helyi összetevőinek a terephez leginkább illő arányait.

A polgári igazgatásnak e helyi jellemzői mellett volt néhány olyan általános vonása, amely a közigazgatás összbirodalmi változásaiból következett. A 16. század feszebb rendje után a következő évszázadban valamelyest növekedni látszott a magasabb rangú helyi hivatalok hatásköre azért, hogy csökkent az Isztambulba befutó, ill. ténylegesen ott elintézett ügyek száma. A budai pasák a 17. század első évtizedében jogot nyertek arra, hogy a szultán nevében rendeleteket adjanak ki,²⁹ s megkapták ezt az egri beglerbégek is. Az alájuk rendelt terület lakosságának kérései, panaszai ezután nagyrészt náluk (kisebbrészt a többi beglerbégnél és a szandzsákbégekénél) megrekedtek, a folyamodók budai utazással szereztek ugyanolyan erejű rendeletet, amelyet veszélyes és főleg költséges fővárosi úttal szerezhettek.³⁰ A városok 16. századi anyagában meg-

²⁹ *Fekete*: Budapest a törökkorban. 187. A szultáni kézjeggyel (tugrával) ellátott rendeletek kiadási joga fontos kiváltság volt. Az 1631 októbere óta Budán székelő Musza pasa 1632 februárjában szükségesnek érezte értesíteni Eszterházy Miklós nádort arról, hogy hivatalát tugra-használati joggal látja el. *Fekete Lajos*: Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházy. Bp., 1932. 439.

³⁰ 1617 januárjában Debrecen két embert küldött „Constantinápolban császárhoz könyörögni”, költségükre több apró tétel mellett 350 forintot adott a város. OL Filmtár 3463, Debreceni számadások 1611–1619, 221. – Még többre került annak kieszközlése és költsége, hogy Isztambul biztost küldjön ki a panaszok kivizsgálására és orvoslására. 1670-ben Debrecennek egy ilyen akciója 1160 tallért emésztett fel. *Zoltai Lajos*: Debrecen a török uralom végén. A város háztartása. 1662–1692. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1903. 307.

maradt rendeletek még a fővárosban keltek, a 17. század első felében ritka kivételtől eltekintve Budán, néhány a többi vilájet-székhelyen. A hatvanas években, a magyarországi háborúk és a Köprülük megerősödött kormányzatának idején ismét megszapordtak a nem helyben kiállított szultáni rendeletek. Többségük azonban ezeknek sem a fővárosból, hanem a nagyvezír eszéki és újvári táborából származik, s feltehetően az Isztambul egyik téli szállásán, Jenisehir-fenár-ban kiállított rendelet-sorozatokat sem saját küldöttek útján szerezték be Gyöngyös, Jászberény és Rimaszombat polgárai, hanem az eгри és hatvani kádik eszközölték ki számukra.³¹

Ha ehhez hozzáadjuk azt az egyre jobban terjedő ügyintézési módot, amellyel a szultáni tanács az eléje kerülő kérések és panaszok jó részét érdemi válasz nélkül visszautalta a tartományi hivatalokba, ez utóbbiak tennivalói s ezzel együtt lehetőségei valóban bővülni látszanak a 17. század folyamán. A valóság azonban mást mutat.

Az igazgatás hajdan feszebb rendjének birodalomszerte tapasztalható megroppanása a magyar tartományban is érezte hatását. A kezdődő hanyatlás évszázadában a helyi hivatalok elé kerülő ügyek megszapordásából nem önállóságuk és hatáskörük megnövekedése következett (úgy tetszik, ennek lehetősége nem ragadta magával a fő-tisztviselők ekkorra már elsorvasztott tettekézségét), hanem formális vagy elsősorban nyereségért végzett ügyintézés, mellette a „mindenki illetékessége mindenben” gyakorlatának elburjánzása.

A török adminisztráció mentségére annyi mindenképpen ide kívánkozik, hogy a 16. században még sokkal több érdemi feladatot kapott, mint a rákövetkezőben. Meg kellett alapoznia önmaga létét, be kellett indítania egy új tartomány igazgatását, döntenie kellett egy sor olyan kérdésben, amellyel először itt találkozott. Fél évszázad múltán „csak” működtetni kellett a gépezetet, a megoldandó új kérdések köre is egyre szűkült. A török uralom első évtizedeiben a gyöngyösi kádik még a budai pasák, kádik és defterdárak elé vitték vallási vitáikat, akik máig érezhető ingerültséggel próbáltak igazodni a számukra ismeretlen világban, de döntöttek, mert dönteniük kellett.³² Egy évszázaddal később ilyen ügyek már nem akadtak. A gyakorlati megoldást kívánó kérdésekben jobbra ekkor is hatékonyan intézkedtek: 1674. június 21-én Gyöngyös porrá égett – nem telt el két hét és az eгри defterdár meghatározta az első adókönyvitéseket, egy hónapon belül pedig elintézte, hogy a város négy évre mentesüljön mindenfajta kötelezettség alól.³³ A megoldandó problémáknak azonban csak kis része ilyen természetű, nagyobb része éppen azért volt probléma, mert megoldhatatlannak bizonyult. A települések panasz-folyama, amely a török katonaság és hivatalnoksereg erőszakossága és visszaélései ellen keresett orvoslást, azokhoz a hivatalokhoz áramlott, amelyek a visszaéléseket elkövették. A folyamodóknak átnyújtott határozatokban minduntalan megismételt jogbiztosítások, hatástalan tiltások, egymásnak ellentmondó intézkedések,

³¹ *Fekete Lajos*: Gyöngyös város levéltárának török iratai. Kny. a Levéltári Közlemények 1932. és 1933. évfolyamából, 6.

³² Heves megyei Levéltár, A gyöngyösi református egyház török iratai 2 (1553, budai defterdár), 3 (1554, budai defterdár), 4 (1566, budai pasa), 5 (1566, budai pasa), 6 (1566, hatvani kádi), 7 (1577, budai pasa), 9 (1573, hatvani kádi), 10 (1573, budai kádi). Gyöngyös város tanácsának iratai, fasc. XXVIII. 1/1, 1/4 (mindkettő 1566).

³³ Heves megyei Levéltár. Gyöngyös török iratai, 204, 207, 209. Regesztáikat kiadta *Fekete*: Gyöngyös város; számai megegyeznek az iratok levéltári számaival.

érezhetően csak a „cédulaváltságért” kiállított végzések váltják egymást. Álljon itt mindegyik típusra egy-egy jellemző példa:

Jászberény a Zagyva és Tarna között fekvő helységekkel együtt már 1617-ben megkapta Bekir egri beglerbégtől azt a jogot, hogy a kóborló rablókat és tolvajokat üldözze és szükség esetén megölje.³⁴ Hogy azonban jogában biztos legyen, az egymást váltó illetékes tisztségviselőkkel rendre megújította. A város 1637 és 1669 között kiállított, megmaradt török irataiból tizenhat tartalmazza e jog újbóli elismerését.³⁵

Kevés olyan világosan szabályozott, s a birodalom minden csücskében gond nélkül alkalmazható része volt a joggyakorlatnak, mint a hagyatéki ügyek rendezése: osztást csak ott kellett kötelezően végezni, ahol kiskorú vagy távollevő örökösök maradtak, s a kádi az eljárás illetékeként az örökség értékének 15 ezrelékét tarthatta vissza. Egyértelmű volt az is, hogy vérdíjat csak erőszakos halálesetek után szabad szedni, véletlen balesetkből adódó vagy természetes halál után nem. A polgári igazgatásnak mégis ez a két területe vált a visszaélések állandó forrásává, mert a szabályok áthágása nem apadó jövedelemforrást kínált egy sereg tisztviselőnek. Kádik, szandzsákbégek, birtokosok, eminek, zábitok, szubasik merítettek belőle annak ellenére, hogy tiltó rendeletek garmadáját kapták a legmagasabb helyekről, szultánoktól, nagyvezírektől, beglerbégektől.³⁶ Egyike volt ez azoknak a kérdéseknek, amelyekben nem lehetett rendet teremteni.

1623-ban Gyöngyöspata és Jászberény reménytelen harcba kezdett. Előzőleg Pata adóit 10 egység (háne) terheivel leszállították. A kincstár azonban nem akart veszíteni nagylelkű gesztusán, s a Patától elengedett adót a környező helységek között osztotta ki. Öt hánényi teher Jászberényre jutott. A város képviselői Budára futottak sérelmükkel. A két város között megindult a harc, de nem juthatott nyugovóra, mert az egri diván a gyöngyöspataiak, a budai a jászberényiek pártján állt, határozataik egymást keresztelték.³⁷ Az egri hatóságok támogatása és kedvező végzése ellenére Pata adóterheinek csökkentéséről még 1666-ban is vitakoztak.³⁸

1649-ben Gyöngyösön a végváriak megölték Haszan egri azab-ágát. Az ügyben a hatvani szandzsákbég és a kádi lettek volna illetékesek, a város képviselőit mégis hét különböző hatóság rendelte maga elé. A két illetékesen kívül a budai és az egri diván,

³⁴ Gyöngyös magyar nyelvű török iratai, 3.

³⁵ Jászberény török iratai 31 (1637, budai pasa), 33 (1638, hatvani szandzsákbég), 34 (1638, hatvani kádi), 130 (1638, budai pasa), 35 (1638, egri pasa), 36 (1639, hatvani szandzsákbég), 38 (1640, hatvani szandzsákbég), 41 (1640, hatvani szandzsákbég), 50 (1642, hatvani kádi), 61 (1649, egri pasa), 68 (1651, budai pasa), 85 (1659, budai vagy egri kajmakám?), 148 (1666, egri pasa), 111 (1668, IV. Mehmed szultán), 149 (1669, szolnoki szandzsákbég), 119 (1669, egri pasa).

³⁶ Jászberény török iratai 3, 45, 51, 53, 71, 92, 93, 110, 113, 141; Gyöngyös török iratai 168, 171, 232. Hajdú-Bihar megyei Levéltár, Debrecen török iratai 20 (a debreceni török forrásokat regesztákban kiadta *Fekete Lajos*: Debrecen város levéltárának török oklevelei. Levéltári Közlemények 1925. Regesztáinak számai nem egyeznek meg az iratok levéltári számaival; a 20. sz. irat a 26. sz. regeszta). *J. Blaškovič*: Rimavská Sobota v čase osmanskotureckého panstva. Bratislava, 1974, 162. sz. Kőrösi *Szilády Aron–Szilágyi Sándor*: Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon Pest, 1863. I. 188–189, 321–322; II. 52–53, 54–55.

³⁷ Gyöngyöspata török iratai 2–3; Jászberény török iratai 21, 23.

³⁸ Gyöngyöspata török iratai 4, 13–18.

Egerben a kádi, a kormányzó, ill. a parancsnok helyettesei is vizsgálatot tartottak, s felmentő határozataik után beszédtek a megfelelő illetékeket.³⁹

Az egyazon visszaélést tiltó rendelet-sorok kétségtelenül a helyi adminisztráció tehetetlenségének szülöttei, ugyanannak a jognak többszöri megadásába viszont a községek iratgyűjtő szenvedélye is belejátszott. Ha egy város a legmagasabb fórumok valamelyikén (szultán, beglerbégek) engedélyt vagy jogot szerzett valamire, a róla szóló iratot bemutatta a vilájet- és szandzsák-székhely fontosabb hivatalaiban (bég, kádi, defterdár), s tőlük is azonos tartalmú végzést vásárolt. Nem megerősítésért folyamodott, hiszen szultáni vagy beglerbégi rendeletek nem szorultak rá kádik és defterdárak szentesítésére, hanem azt próbálta elérni, hogy az ügyeivel közelebbi kapcsolatban álló hatóságok tudomásul vegyék és tiszteletben tartsák keservesen kiverekedett és megvásárolt jogait.

Ez az irathalmazási kényszer, amely előrelátásból és aggodalomból táplálkozott és sok csalódás tette majdhogynem kórossá, legjobban a jászberényieknek azon a már idézett papírkötegen diagnosztizálható, amely a rablőldözési jog sokszori elismerését tartalmazza. Ha nem is ilyen vastag iratsomókat, de kisebb csoportokat vagy legalább iratpárokat minden város török levelei között számosan fellelhetünk. A Várad és Szentjobb között fekvő Csatár lakosai sokat szenvedtek a két várból ide-odajáró török katonáktól. 1671-ben egészen a szultánig elmentek olyan papírért, amely szerint a két vár őrségének semmivel sem kötelesek szolgálni. A legfelsőbb rendeletre hivatkozva két egymást követő váradi pasától hasonló tartalmú iratokat kértek – a kettőt mindössze 66 nap választja el egymástól. Majd négy év múlva az iratgyűjtés előlről kezdődött egy szinte szóról szóra azonos szultáni rendelet beszerzésével.⁴⁰ 1646-ban a gyöngyösiek hozzákezdtek nagytemplomuk helyreállításához. Három éven át három egymást követő hatvani szandzsákbég és két kádi állított ki összesen hat engedélyt arról, hogy a munka soron következő részletét elvégezhetik.⁴¹

Az, hogy az ügyek nagyobb része csak a helyi hivatalokat járta meg, csupán az utánjárásban és az anyagi áldozatokban hozott könnyebbséget, az ügyek érdemi elintézésében visszaesést jelentett. Az efölötti csalódás nemcsak az iratgyűjtést tette szenvedélyesebbé, hanem néhány kitörési kísérletet is eredményezett.

A Köprülü-restauráció újraéledő erélyéből nyilván az adózók is megéreztek valamit (nemcsak az állami adóterhek megerősödését), mert az 1660-as években reményük újra a főváros felé fordult. Miután a magyarországi háborúk idején kihasználták a két Köprülü-nagyvezír közelségét és táboraikban jogorvoslást remélve felkeresték őket, 1668-ban három tehetősebb város, Jászberény, Gyöngyös és Rimaszombat közös lépésre határozta el magát. Az egri és hatvani kádik közbenjárásával, odautazás nélkül, fővárosának egyik téli szállásán elérték a szultánt. Előadták mindazokat a komoly sérelmeiket, amelyekre a helyi adminisztráció kisebb-nagyobb hivatalaiban mindaddig nem nyertek orvoslást. A Jenisehir-fenár-ban kiállított sorozatból a három városban összesen

³⁹ Gyöngyös török iratai 90–93.

⁴⁰ OL Filmtár 2177, Csatár török iratai (eredetijük: Tiszántúli Református Kerület Könyvtára, Debrecen), 1671. IX. 28, 1671. XII. 3, 1675. VIII. 23.–IX. 1.

⁴¹ Gyöngyös török iratai 79–82, 87–88.

28 szultáni rendelet maradt meg,⁴² bennük a hódoltsági városok és a törökök kapcsolatainak minden nyomorúsága. A városok szenvedtek a katonáktól, akik robottól rókabőrre minden lehető szolgáltatást követeltek tőlük, napokra-hetekre rájuk telepedtek, s ha dorbézolásaik vagy verekedéseik közben valakinek baja esett, a várost vonták érte felelősségre; önkényesen kivetett pénz- és természetbeni szolgáltatásokat, ajándékokat, vámokat adtak; bizonyítatlan vádak után, bírósági vizsgálatok nélkül nagy összegű büntetéspénzeket fizettek, halottaik után törvénytelen illetékeket, ismeretlen hullák után vérdíjat; kiszolgálták a váltságdíjuk összekoldulásán járó, követelőző rabokat – s mindezen közben ügyvel-bajjal próbálták védeni azokat a polgáraikat, akik friss betelepülők voltak.

Nagykőrös polgárai kimaradtak a jenisehir-fenári kérelmezők közül, s közel egy évtized múlva szerezték be hasonló tárgyú rendelet-sorozatukat (hogyan közbenjárással-e, vagy leutaztak a fővárosba, nem tudni, egyiknek sem maradt nyoma a számadáskönyvekben, pedig mindkettő sok pénzt emésztett). 1667 január–februárjából maradt kilenc rendeletük Edirnéből, augusztus–szeptemberben újabb ötöt szereztek Isztambulban.⁴³

Hazaérve megkettőződtek az értékes papírok: odakerültek melléjük a helyi hatóságok tudomásulvételt jelző iratai. És – ahogy a további papírtermés bizonyítja – minden maradt a régiben.

A központi kormányzat ellenőrzése gyakorlatilag ezekben a rendeletekben merült ki, amelyek látszatra érdemi döntést hoztak, valójában csak tiltottak, s a panasz tárgyát kivizsgálásra, a tiltó határozatot végrehajtásra visszautalták az önkényeskedő tartományi hivatalokba. Igen ritkán esett meg és óriási anyagi áldozatokkal járt az olyanfajta vállalkozás, mint amelynek során 1670-ben a debreceniek egy vizsgálóbiztost küldtek maguknak a fővárosból, majd képviselőik vele együtt visszautaztak Edirnébe és bevették magukat a kajmakám elé. Lázadásuk eredményeképpen elcsapták Juszuf váradi pasát, de előbb a várostól erővel elvett pénzből visszafizettettek vele két és fél ezer tallért.⁴⁴

A központi ellenőrzés meglazulásának ellensúlyozására legalább annak a tartományi igazgatásban kiépített rendszernek kellett volna működnie, amelyik a hivatali hatáskörök egybemosásával biztosította a tisztségviselők egymás közötti ellenőrzését. Az egyéni érdekek elburjánzásának idején azonban e rendszer csődöt mondott. Jó pénzért minden község találhatott magának pártfogót, aki szelíden kérte vagy zordan megfeddte azt a hivatalnoktársát, aki az éppen esedékes visszaélést elkövette. Ezeknek a „házon belüli” figyelmeztetéseknek azonban éppen úgy nem volt fogatjuk, mint a szultáni tilalmaknak. Kényszerítő és büntető hatalma csak a központi kormányzatnak volt, az pedig számára lényegtelen tartományi ügyekben már ritkán élt vele; a helyi igazgatás jobb szándékú képviselőinek pedig végleg semmilyen eszköz nem állt rendelkezésükre ahhoz, hogy hatalmaskodó társaikat megfékezzék.

1660. szeptember 27-én a budai defterdár levelet íratott a dunaföldvári kádihelyettesnek.⁴⁵ A kettejük közötti társadalmi távolság miatt a címzett nyilván megille-

⁴² Jászberény török iratai 106–107, 110–115; Gyöngyös török iratai 167–178; *Blaškovič*, Rimavská Sobota, 157–160, 162–165. sz.

⁴³ *Szilády–Szilágyi*: Okmánytár II. 346–357., ill. 364–368. sz. iratok (30–40, 50–54. l.).

⁴⁴ *Zoltai*: Debrecen a török uralom végén, 307–308.

⁴⁵ *Szilády–Szilágyi*: Okmánytár II. 259.

tődötten bontogatta a küldeményt, de mire az olvasás végére ért, csak jókora ijedtséget érezhetett. Lehetetlen feladatot kapott: a budai kajmakámot, a pasa helyettesét kellett megfékeznie, aki hivatalos útja során embereivel a földvári kerület falvain élösködött. Feladata nemcsak erre az alkalomra szólt. A defterdár arra intette, hogy a jövőben ne tőrjön el hasonló visszaéléseket. Mit tehetett a kádihelyettes ezzel a gömlesztő megbízatással? A levelet odaadta a dömsödi bírónak, védje meg magát vele a rája, ahogy tudja.

A török jogszolgáltatás

Jelképszerű egybeesésnek tűnhet, hogy a törökök jogszolgáltatásáról tudósító legkorábbi és legkésőbbi forrásokban ugyanaz a végsőig leegyszerűsödött tartalom jelenik meg: a pénz. Mivel a településekből várható jövedelmek közé a büntetés- és bírságpénzek is beleszámítottak, a bevételeket felmérő, legkorábbi összeírások a pénz-adók és terménytizedek mellett ezeket is felsorolták. Azután következett egy évszázadnyi idő, mikor a török jogszolgáltatás nagyjából megfelelt annak, amit a szó jelent, hogy azután a törökkor utolsó évtizedeiben pusztán a vétkek megadóztatásává váljék.

A jogszolgáltatás valóban nagy átalakuláson ment át, változatlanul központi kérdése maradt azonban az, hogy jövedelmei kihez kerüljenek. A magyar községi autonómia megerősödésének minden területen, a bíraskodásban is, az volt a feltétele, hogy a török kincstárt, a földbirtokosokat és hivatalokat ne érje anyagi veszteség, ha az igazgatás valamelyik területéről visszavonultak.

Összeírásokban szereplő falvak százairól tudjuk, hogy elvben évi hány akcse büntetéspénzzel tartoztak birtokosaiknak vagy a kincstárnak. De ha az előirányzott pénz- és terményszolgáltatásoknak nem volt feltétlen közük a ténylegesen kifizetett adókhoz, a büntetéspénzeket még kevésbé lehet a szpáhik vagy az állami adóbeszedők tényleges bíraskodásával hozni kapcsolatba. Azokból a forrásokból (mindenekelőtt a magyar hatóságok vizsgálataiból), amelyek a falvak valóságos terheit írják le, sem arra nem lehet következtetni, hogy a községek önállóan bíraskodtak, s ennek ellenében uruknak évi meghatározott összeget fizettek (ilyen tétel a felsorolt adók között nem szerepel), sem arra, hogy a birtokos rendszeresen maga bíraskodott volna. A mindkét nyelvű források sajnos csak olyan elvétve utalnak a falvakban élő bírósági gyakorlatra, hogy állítani semmit nem lehet; legvalószínűbb feltevésnek az látszik, hogy a valóság a kettő keveréke lehetett: a falu többnyire maga bíraskodott (a magyar földesúr esetleges beleszólásától most tekintsünk el), ebbe a szpáhi vagy az emin időnként ténylegesen beavatkozott, leginkább azonban úgy gondoskodott bevételeinek büntetéspénzekből előirányzott részéről, hogy néhány nagyobb, valós vagy kitalált vétkek után behajtott egy-egy komolyabb összeget. A vizsgálatok panaszokkal teli jegyzőkönyvei természetesen főleg ez utóbbi eljárást emlegetik.⁴⁶

⁴⁶ 1668, Tótfalu (Pest megye): „Valami hajdúk lopták el negyedik határbul az elmúlt esztendőben, törökök bizonyos számú ökreit, tehát ezen falubelieken az törökök bírságot, nyolc forint híján fl. 100 vettek rajtok, hogy ezen hajdúk az törököknek ellopták az ökreit.” *Purjesz István: A török hódoltság Pest megyében a XVII. század második felében. (Pest megye 1668. évi vizsgálati jegyzőkönyve a török ellen.) Levéltári Közlemények 1958. 197.*

A városok előbb-utóbb szultáni joghatóság alá kerültek, ezen belül azonban minden téren lényeges eltérést eredményezett az, hogy adóikat saját maguk szedték és fizették be az illetékes defterdárnak, vagy pedig adóbérlők vagy adótisztek közvetítettek. Az első esetben a bíraskodás jövedelmei a város átalányadójának részét képezték, amelynek begyűjtéséről a város éppen úgy maga gondoskodott, mint minden más adóról, s a törökök még azt a jogát is elismerték, hogy a bírságpénzek egy részét megtartsa magának. A második esetben az adókért felelős török tisztviselők ebbe is beleszólást követeltek. Igaz, ez sem a bíraskodás tényleges gyakorlatát érintette, inkább a bírságpénzek befizetését.

1636-ban Halast átalányfizető városból tizedfizetővé „fokozták le”. A rendezésig a lakosok „átalányadóban évente 30 000 akcsét fizettek, a büntetés- és bírságpénzek felét az egri kincstárba szolgáltatatták, másik fele az övék maradt”. Most a tizedszedés jogáért folyamodó emineknek az volt a véleményük, hogy a „kánunnal ellenkezik, ha a rája a büntetéspénzek egy részét megtartja”. Felterjesztésükre a budai pasa úgy rendelkezett, hogy a lakosok hiánytalanul szolgáltatassák be a bírósági bevételeket, az eminek viszont ne szálljanak ki a városba, s elégedjenek meg az adóval úgy, ahogy azt a város előljárói nekik székhelyükre hozzák.⁴⁷ 1633-ból való az a kádívégzés, amely a gyöngyösiektől panaszolt sérelmeket jogosaknak, elkövetésüket visszaélésnek minősíti. Közöttük van az is, hogy a szandzsákbég beleártja magát a város büntetés- és bírságpénzeinek szedésébe, pedig ezek az átalányadó részei.⁴⁸

A jogállás és adókezelés eltérései persze inkább csak elméletben hatottak arra, hogy ki bíraskodik, mert mint minden elv, ez is megsérthető, a gyakorlatban figyelmen kívül hagyható volt. A jogszolgáltatás átengedése a törököknek vagy visszahódítása tőlük a harci kérdések sorába tartozott, s ezért nem a török igazgatás távolban meghatározott szabályai, hanem a helyi feltételek döntöttek róla.

Ezek leginkább azoknak a városoknak kedveztek, amelyek a határzónában feküdtek. Ide a törököknek már kezdetben is csak adóztató, s nem igazgató befolyása ért el.

Debrecen 1555-ben hódolt be, évi 50 000 akcse adó fizetését vállalta.⁴⁹ Ennek ellenében a törökök először személy- és vagyonbiztonságot ígértek, 1564-ben pedig a budai pasa egy magyar és egy török nyelvű rendeletben elismerte a város törvénykezési szabadságát. Megengedte, hogy lakosai „bolond hitük törvényeivel élhessenek”,⁵⁰ „a rendbontókat és gonosztevőket bebizonyított vétkük mértéke szerint szabadon megbüntethessék”.⁵¹ A „vétkék mértéke szerinti büntetés” a halálbüntetés jogát is magában foglalta: a következő évtizedekben a városi bíróság több felfüggesztett és végrehajtott halálos ítéletet hozott.⁵²

⁴⁷ Bács-Kiskun megyei Levéltár (Kecskemét), Kiskunhalas török iratai 31.; *Szilády–Szilágyi: Okmánytár II.* 361.

⁴⁸ Gyöngyös török iratai, 65.

⁴⁹ Debrecen török iratai 4, 5, 6 (*Fekete: Debrecen 1–3. sz. regeszta*).

⁵⁰ Uo., 54 (*Fekete: Debrecen 4. sz. regeszta*), a török szövegben többször is a „törvény” szó szerepel arabbetűs leírásban. Az engedélyek magyar párját idézi *Szücs István: Szabad királyi Debrecen város története. II.* Debrecen, 1871. 524–525.

⁵¹ Debrecen török iratai 8 (*Fekete: Debrecen 7. sz. regeszta*). Ezt a rendeletet már a következő budai pasa állította ki 1656-ban, hivatkozva elődje engedélyére.

⁵² *Szücs: Szabad királyi Debrecen város II.*, 524.

A Debrecenben illetékes szolnoki kádi nehezen nyugodott bele hatásköre, s leginkább jövedelmei megnyirbálásába. Panaszára 1583-ban szultáni irat rendelkezett úgy, hogy a város hagyatéki ügyei a török bíró hatáskörébe tartoznak.⁵³ Debrecen azonban nem hagyta magát. Már a következő évben arról értesülünk a budai pasa leveléből, hogy a város a szolnoki kádinak évi átalányösszeget fizetett „azokért az esetekért, amikor közülük valaki meghal és öröksége hagyatéki felosztásra alkalmatlan”.⁵⁴ Első lépésként tehát a város olyan jogot vásárolt meg, amelyik nem képezhetette vita tárgyát, hiszen a kádi feloszthatatlan örökségek után nem követelhetett illetéket. Ez lehetett azonban az a fogás, amellyel a város a kádit hozzászoktatta a pénzbeni megváltás gyakorlatához.

A 17. század elejére már kialakult az átalány összege. A hivatalba lépő kádinak 100 forint járt (az összeg mellett még különböző magyarázatok állnak a számadáskönyvekben), s évi 10 forint függetlenül attól, hogy mikor foglalta el hivatalát.⁵⁵ Az első tétel volt a megváltás évi összege, a második az ajándék. 1623-ban egy nyugta azt rögzítette, hogy a város „a szolnoki kádinak megfizette azt a 100 gurust, amit szultáni rendelet értelmében a hagyatéki illetékek váltságául fizetni szokott”.⁵⁶ Ez az összeg azután megmaradt, a várost megöröklő váradi kádinak is ez járt,⁵⁷ s még a török uralom legvégén, 1685-ben kiállított szultáni rendelet is, amely Debrecen terheit fektette írásba, évi 6600 akce átalányt jelez a kádinak.⁵⁸

Miskolcot Diósgyőr és Ónod közvetlen szomszédságában kényszerítették a törökök adófizetésre. 1559. december 3-án nyilvánították szultáni hász-birtoknak, évi átalányadóját a város maga fizette be a budai kincstárba.⁵⁹ A 16. századból nem maradt török iratanyaga, jegyzőkönyvei viszont 1569-től örökítik meg a város életét. Legkorábbi bejegyzéseiből nyilvánvaló, hogy a város előjárósága ítélte az összes polgári és büntetőügyben, a jegyzőkönyv számos lopást, verekedést, paráználkodást, szitkozódást, rágalmazást örökít meg. A tanács 1593-as végzése a bűnüldözést és büntetést teljes egészében a főbíró és az esküdtek feladatává tette, török hatóságoknak nincs nyoma: „Ha ismeg a bíró . . . városon jár esküttével vigyázzván, és ha oly embereket találna, kik vagdálnák avagy vernék egymást, és ha senki nem foglalná is, tehát az bíró megfoghatja őket, az kalodában viteti és törvénnyel nyúljon hozzája, és valamit az törvény hoz, a bíró az szerént procedáljon.”⁶⁰

A kádi itt is csak annyit tett, hogy évente kiállította a nyugtát arról a 12 forintról (a debrecenihez képest igen csekély összegről), amelyet a város a hagyatéki ügyek illetékeinek megváltásául fizetett.⁶¹ Ugyanez volt a helyzet Rimaszombaton is.

⁵³ Debrecen török iratai 77 (*Fekete*: Debrecen, 25. sz. regeszta).

⁵⁴ Uo., 20. (*Fekete*: Debrecen, 26. sz. regeszta).

⁵⁵ OL Filmtár 3464. Debrecen város Levéltára, Számadások az összes városi bevételekről és kiadásokról, 1611–1619, 144, 160, 170, 226.

⁵⁶ Debrecen török iratai, 96 (*Fekete*: Debrecen, 71. sz. regeszta).

⁵⁷ Ua., 97, 108 (*Fekete*: Debrecen, 75. és 101. sz. regeszta).

⁵⁸ Ua., 108 (*Fekete*: Debrecen, 101. sz. regeszta). 6600 akce magyarországi árfolyamon 100 forintnak (azaz kara gurusnak) felelt meg.

⁵⁹ *Fekete Lajos–Káldy-Nagy Gyula*: Budai török számadáskönyvek. Bp., 1962. 525, 534.

⁶⁰ Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár, Miskolc jegyzőkönyvei I., 1569–1724., 127.

⁶¹ Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár, Miskolc török iratai 16, 33, 36.

A törökök itt is csak adóztattak, a városnak sem török irataiban, sem számadáskönyveiben nem találjuk nyomát egyéb beavatkozásnak. A kádinak innen is csupán a hagyatéki illetékek megváltásáért járt előbb évi 13, később 14 forint.⁶²

E városok jegyzőkönyveiből csorbítatlan bíraskodási autonómia rajzolódik ki. Az előljárásságok döntöttek az iparosok vagy a céhek és a lakosság vitáiban, ők intézték a hagyatéki ügyeket, nagyszámú kisebb kihágás és minden komoly vétek fölött ők ítélték. Debrecenből vegyük példának az 1676-os évet. A tanács öt emberölést, két boszorkányságot, tizenhárom paráznalkodást, két komoly testi sértést, két komoly lopást, egy válópert, számtalan szitkozódást, iparostevekenységgel való visszaélést és rengeteg kisebb ügyet vizsgált ki. Egy részük áthúzódott a következő évre, a kimondott ítéletek alapján a hóhérok öt halálos ítéletet hajtottak végre, négy embert kiűztek a városból, kilencet nyilvánosan megvertek, kettőt megkínoztak.⁶³ A forrásokban még annak sincs nyoma, hogy a halálos ítéletek végrehajtásának jogát esetenként meg kellett volna vásárolnia a török hatóságoktól (a hódoltság központi területein ez elterjedt gyakorlat volt). Függés csak magyar részre fedezhető volt, s mindössze annyi, hogy saját hóhér hiányában a város meghívott ítéletvégrehajtókkal dolgoztatott. 1611-ben pl. Váradról és Tokajból, a következő évben Szentjóbbról és még valahonnan Erdélyből érkezett hóhér a városba.⁶⁴

A miskolci tanács a debrecenihez hasonló tarkaságban ítéltkezett, a török szervek legkisebb beavatkozása nélkül. Debrecennel ellentétben azonban ebben a városban 1680-ig egyetlen halálos ítéletet sem hajtottak végre: állandó volt a magyar földesurak, a megye és a „diósgyőri urak széke” beavatkozása. 1633-ban egy halálraítélt tolvajt vett ki „erőszakkal tanács kezébe” asszonya, Nyári Miklósné, két év múlva egy elítélt asszony kötésében olvashatjuk: „földes uram és asszonyom instantiájára engedett meg az tanács”.⁶⁵ Az első fej csak 1680-ban hullott le,⁶⁶ s a következő években több is követte. A megnehezedő háborús viszonyok között a tanács már irgalom nélkül büntette a tolvajokat.

A hódoltság belsejében fekvő városok a török szervektől való önállósodásnak erre a fokára soha nem jutottak el. Igaz, sokkal nagyobb utat jártak be, mint a határsáv városai, amelyeknek autonómiáját a törökök meg sem kísérelték kikezdeni. Az ő közel teljes önállóságuk hosszú harc végeredménye, s teljességéből csak annyi hiányzott, amennyit a török hivatalok pénzéhsége csorbított rajta.

E városok törökkori életének induló évtizedeiről, ekorbeli kapcsolatairól a török hatóságokkal alig maradt híradás. A néhány véletlenszerűen megmaradt török irat arra enged következtetni, hogy eltelt néhány évtized, amíg a jogszolgáltatásban és rendfenntartásban is kialakult egyfajta „munkamegosztás” a török hivatalok és a városi önkormányzatok között. Bár a jövő lehetőségeit tekintve azok a városok voltak kedvezőbb helyzetben, amelyekben sem török katonaság, sem egyéb hatóság nem lakott, mégis

⁶² *Blaškovič*: Rimavská Sobota, 92, 102, 110, 121, 128, 137, 169, 185, 198, 214, 222, 230, 238, 245, 250. sz.

⁶³ OL Filmtár 3446, Debrecen tanácsülési jegyzőkönyvei, 19. kötet (1676).

⁶⁴ OL Filmtár 3464, Debrecen számadásai 1611–1619, 45, 66, 81, 151.

⁶⁵ Miskolc jegyzőkönyvei I. 224, 240.

⁶⁶ *Ua.*, 389.

úgy látszik, hogy a tevékenységi körök megosztása ezekben ment lassabban. Engedmények és tiltások váltják egymást, kérelmezők és hatóságok néha nem értik, mit is akarnak egymástól.

1575-ben Szokollu Musztafa budai pasa oltalomlevelet adott Gyöngyösnek a hatvani kádik túlkapásai ellen.⁶⁷ A levél a tényleges törvénytelenések mellett a kádinak néhány olyan tevékenységét is túlkapásnak minősíti, amely nem egyéb a hivatali kötelesség ellátásánál. A gyöngyösiek többek között arra panaszkodtak, hogy hanyag adófizetők és tolvajok bebörtönzésében és megbüntetésében a kádik akadályozzák őket – vagyis maguk akarnak bíraskodni. A beglerbég ugyan a gyöngyösiek pártján állt, ez azonban a kádit nem tudta egycsapásra eltéríteni attól a meggyőződésüktől, hogy ők, s nem a magyar bírák a török állam jogszolgáltatással megbízott képviselői. Egy ideig még mindenki mondta a magáét. 1583-ban a gyöngyösi reformátusok képviselői arra kértek – és hitük szerint szereztek – engedélyt a hatvani káditól, „az prédikátor hogy szabadosan excommunicálhasson az kik szófogadatlanok”.⁶⁸ A kádi nyilván keveset értett a kérésből, s végzését arról állította ki, ami számára fontos volt: megbízta Poroszló Pált az elfogott, „elbizakodott és megátalkodott” polgárok bekísérésére az ő törvényszéke elé.

Kecskemét példájából úgy tűnik, hogy azokban a városokban, amelyekben mint egyetlen megszálló hatóság kádi működött, az együttélés és a mindennapok gyakorlata biztosabban kialakította a jogszolgáltatás munkamegosztását.⁶⁹

Kecskeméten a kádi általában felügyelt a város rendjére és a magyar előjáróság működésére, a megoldásra váró jogi esetek egy részében (elsősorban büntetőügyekben) ő döntött, s minden ügy után (beleértve azokat is, amelyeket a magyar bírák intéztek el) beszédte az illetékeket. A lakosok előjáróinak feladata volt a rend fenntartása, ők végezték a bűnüldözés, vizsgálat és bizonyítás aprómunkáját, gyakran hoztak ítéletet,⁷⁰ s őket és a várost illették a gazdátlan hagyatékok és a büntetéspénzek.⁷¹ Harmadik

⁶⁷ Gyöngyös török iratai 5. Kiadta *Fekete Lajos*: Bevezetés a hódoltság török diplomatikájába. Bp., 1926. 33–34.

⁶⁸ Gyöngyösi református egyházközség török iratai, 12. Az irat hátára írt emlékeztető feljegyzés.

⁶⁹ Bár lehetséges, hogy csak a bővebb forrásanyag kelti ezt a látszatot. Kecskemét s egyben a körzet legkorábbi ismert városi jegyzőkönyve (1591–1601) a világháborúban megsemmisült, szerencsére azonban *Hornyik János*: Kecskemét város története II. kötete (Kecskemét 1861), ill. *Schwáb Mária*: Az igazságszolgáltatás fejlődése a török hódoltság idején az alföldi városokban. (Bp. 1939.) c. munkája olyan bőségesen merítenek belőle, hogy idézeteik alapján kivehetők a legfontosabb jellemzők. Kecskemétnek ez a csonkán helyreállítható jegyzőkönyve a török terület belsejének egyetlen olyan 16. századi forrása, amely részleteket árul el a folyamatos joggyakorlatról.

⁷⁰ Schwáb Mária azt állítja, hogy a kádi és a városi tanács tagjai együtt alkották a törvényszéket, utóbbiak azonban nem vettek tevékeny részt az ítéletben, még előterjesztést avagy javaslatot sem tehettek (i. m. 15–16.). Ebben az esetben nehéz megmagyarázni az „ez dolog lett az kecskeméti bírák előtt és polgárok előtt”, vagy a „vett bíró uram bírságot” kifejezéseket. S nyilván nem a kádi, hanem a magyar bíró ítél pl. ebben az ügyben: „Karácson Tamás fizetett bírságot illen dologért, hogy az elvált feleségét az kádia előtt megszidogatta, fizetett flor. 4.”

⁷¹ Hornyik szerint a büntetéspénzekben a város megosztozott a kádival, s ennek bizonyítékát a tételek végén álló: „Marad az Urak és az város számára fl. . .” kifejezésben látja (i. m. 87–88). Több, általa is idézett helyen azonban az „urak” nem szerepelnek, s a bejegyzések, amelyek minden alkalommal újra megjelölik a bírságból a kádi számára levont illetékek pontos összegét, a tisztán

tényezőként fontos szerep jutott a vojvodáknak és szubasíknak. A kánunok birodalom-szerte úgy rendelkeztek, hogy a halálos ítéleteket a kádik csak meghozták, végrehajtásuk a szandzsákbégek hatáskörébe tartozott. A főbenjáró bűnök (legfőképpen lopás, itt is elsősorban jószáglopás) elkövetőit Kecskemétről is a szandzsákbégek emberei, a vojvodák és szubasíkok vitték fel Budára, vagy hozzájuk szállították fel a város megbízott polgárai. Ítéletükről nem tudósít a jegyzőkönyv, de az általános gyakorlat és néhány eset arra enged következtetni, hogy a „vajda rabjai” azonosak voltak a halálra ítéltekkel.⁷² A jogszolgáltatásnak ez a szintje már túllépett a kádi hatáskörén és Budára helyeződött át.

A bíraskodás szegedi gyakorlatáról nem maradt forrás, de közvetett jelekből arra következtethetünk, hogy a magyar városrészek rendjének biztosítása ebben a katonasággal, hivatalokkal és muszlim lakossággal megrakott szandzsákközpontban is a magyar elöljárókra hárult. A szegedi mészáros céh posta-, futár- és kalauz-szolgálatot végzett a törököknek, aminek fejében tagjai adókedvezményt élveztek, s mentesek voltak minden más szolgálat alól. A céh már a 16. században reménytelenül hadakozott mentességei tiszteletben tartásáért, s különösen sokat viaskodott saját városi elöljáróival, akik a mészárosokat is mindenféle szolgálatra, köztük rendfenntartó őrszolgálatra⁷³ rendelték. Ez komoly terhet jelenthetett, mert a céh újabb és újabb tiltó határozatot szerzett be, s panaszával nem volt rest Konstantinápolyba zarándokolni.⁷⁴

Az osztozkodás lassú folyamatát lódította gyorsabbra és egyértelműen a városok önállósodásának irányába a tizenöt éves háború. A törökök tisztán polgári berendezkedési kísérletének kudarcá önmagában is nagy hatású: a török hatóságok visszahúzódása a községi élet mindennapjainak szervezésétől a helyi autonómiák megerősödését segítette. Az egész hódoltság 50–60 török centrumában a magyar népességnek elenyésző hányada élt, s ez is csökkent azáltal, hogy e helyek egy része erősen elrácosodott: a török hatóságok közvetlen jelenlétét csak ez az elenyésző hányad érezte. Közvetett, de nem lebecsülendő hatása volt annak is, hogy a háború után hódoltság-szerte erősödött a magyar nemesek és vármegyék befolyása. Mindennél erősebb és közvetlenebb következményekkel járt azonban a közbiztonság lezülése, ami a törököket arra kényszerítette, hogy ne csak eltűnjék, de jobb megoldás híján egyenesen serkentsék a lakosság önvédelmét.

megmaradt büntetéspénz szétoztásáról egyszer sem tesznek említést. Valószínűbb, hogy az „urak” a magyar bírákat jelöli, ahogy ez egyéb összefüggésekben többször előfordul. A város pénztárába folyó büntetéspénzek egy része csak mint adójának tartozéka vándorolt Kecskemét földesuraihoz, előbb a budai beglerbéghöz (*Káldy-Nagy*: Kanuni devri, 328; *Uő*: A budai szandzsák, 177), 1565 után a kincstárba (*Velics*: Defterek II. 284.).

⁷² 1592-ben Mihály szolgát elvitte a vojvoda, mert gazdájának levágta egy tehenét. Budán feltehetően kivégezték, a magyar bírák ugyanis – mint gazdátlan örökséget – elárverezték hét tinóját. *Hornyik*: Kecskemét II. 85.

⁷³ A „karakolluk” szót fordítottam őrszolgálatnak. *Szilády–Szilágyi* Okmánytárának török szövegében „karakulluk = konyhai szolgálat” magyarázat áll, hivatkozással *Hammer* Staatsverfassung-jára. Hammer e munka II. kötetének 410. lapján valóban így magyarázza, munkájának más részeiben ő is a szótárakban szereplő értelmet: rendészeti, rendőrségi, rendfenntartó feladatok ellátását (ami a birodalom belsejében janicsárok dolga volt) tulajdonítja a szónak.

⁷⁴ *Szilády–Szilágyi*: Okmánytár II. 286–288, 291–293.

1617. március 20-án Bekir egri beglerbég magyar nyelvű engedélyt adott a „Gyöngyös és Pata és Pásztó tartománybeliek”-nek, harmincnyolc felsorolt városnak és falunak, amelyek Jászberénytől északra a Zagyva és Tarna által határolt háromszögben feküdtek. Rendelete bőkezűen osztja a jogokat, engedékenységekben évtizedek múlva is alig akad párja. „Erős parancsom ez néktek bírák és polgárok, az mely városokon és falukon tolvajok lennének, avagy mezőkön és erdőkön halljátok, egyik a másiknak hírt tevén, városok és faluk azok ellen föltámadván, akár török legyen, akár rác legyen, akár magyar legyen, akár miféle nemzet legyen, ha [tol]vajok lösznek, hogyha elevenen meg nem foghatjátok, tehát miképpen megölhetitek megöljétek, tisztességemre senkitől semmit ne féljétek, hanem bizvást öljétek.” A rendelet nemcsak jogot adott erre, hanem egyenes utasítást: „ha pedig ezt meg nem cselekesztek, magunk hatalma alatt erős büntetéssel megbüntetünk bírák és polgárok tikteket, hogy ha ebben el nem jártok”.⁷⁵

Az 1620–30-as évek hasonló tárgyú rendeletei általános visszalépést jelentenek ehhez képest, abban azonban hasonlóak, hogy nem egy-egy településnek, hanem nagyobb vidékek falvainak-városainak szólnak. A lakosság önvédelme ekkor már nyilvánvalóan szervezett kereteket öltött.⁷⁶

Az a szabályos út, amelyet a török terület parasztvármegyei szervezete járt be létén és jogainak török elismertetésében, a jászberényi engedélyek alapján mérhető fel le pontosabban.

A város az érintett terület legdélibb helyiségeként már az imént idézett beglerbégi iratban is szerepel, de mint a Jászság „fővárosa”, a továbbiakban ennek a tájnak önállósodási harcát vezette. Feltehetően nemcsak első megmaradt, hanem valóban első kiváltságlevelét 1637-ben szerezte.⁷⁷ A budai pasa állította ki IV. Murád szultán nevében a Jászság rájái: Jászberény, Jászladány és más náhijék lakosainak kérésére. A folyamodók előadták, hogy „ők az ellenséges magyar királyság szabad korona-rájái,⁷⁸ szokás szerint a magyar királyokat illető adóikat beszolgáltatják, az iszlám birodalma számára pedig dzsizjéjüket megfizetik. Ezen túl azonban ügyeikbe egyik oldalról sem avatkoznak be. Néhány év óta rabló hajdúk látogatják őket, háziállataikat és csordáikat elhajtják, a házaikban található ruhaneműket, élelmiszereket és egyéb javaikat feldűlják és elrabolják. [A város lakosai] győzelmes szerdárom levelével felkeresték a magyar nádort és panaszt tettek. Eredményeként pecsétes iratot kaptak arról, hogy a [magyar] várkapitányok engedélye nélkül járó hajdúkat rablóknak és gonosztevőknek kell tekinteni, s az efféléket a rája egyesült erővel megölheti. Most azt a kérésünket közvetítetted [= a levél címzettje: Moharrem szolnoki szandzsákbég], hogy az ilyen rablók megölésébe se az emirek, se a vojvodák ne avatkozzanak bele. Ezért megparancsolom, hogy ha a nevezett falvak népe a nádortól nyert pecsétes irat értelmében az efféle önkényeskedő hajdú rablókat megölné, se az emireknek, se a vojvodáknak ne engedjétek a falvak népét olyan indokkal zaklatni, hogy emberhalál történt. De nagyon vigyázzatok, nehogy ezt ürügyül felhasználva muszlimok, adófizető ráják vagy jövő-menő utazók közül [a rája] bárkivel is erőszakoskodják”.

⁷⁵ Gyöngyös magyar nyelvű török iratai 3.

⁷⁶ Szakály Ferenc: Parasztvármegyéek a XVII. és XVIII. században. Bp., 1969. 20–25.

⁷⁷ Jászberény török iratai, 31.

⁷⁸ A török szövegben is a „korona” szó áll.

A rendelet a megoldásra váró problémának: a közbiztonság lezüllesztésének és a lakosság önvédelmének minden lényeges kérdését érinti. Több azonos tárgyú török irat emlegeti a nádort, de ebből derül ki legvilágosabban, hogy az önvédelem jogának elismerése a legmagasabb magyar és török hatóságok alkudozásainak eredménye. A törököket nemcsak a magyar fél rábeszélése szorította, hanem maga a helyzet, amely megoldást sürgetett. S bár egyfajta korlátozottabb önvédelmi szervezet a birodalom más tájain is létezett, a túlságosan szabad magyarországi forma önnönmagukkal való elfogadtatásához a törököknek arra volt szükségük, hogy a magyar királyság szokásaira, lényegében a kondominiumra hivatkozzanak. A rendkívül engedékeny 1617-es egri rendelet szerint ugyan a rája garázdálkodó törököket is szabadon levághatott, itt és a továbbiakban (ritka kivételtől eltekintve) szigorú tilalom védte a török katonaságot, az önvédelem csak hitetlenekre vonatkozott. S végül: a rendelet az önvédelem jogának első, még korlátozott tartalmát rögzíti, amikor a rablókat még csak elfogni volt szabad, ítélkezni fölöttük nem; ám ha elfogásuk közben emberhalál esik, ezért a török előjárók sem büntetést, sem vérdíjat nem szabhatnak ki. (Ahogyan ezt egy 1638-as budai rendelet világosabban megfogalmazza: „Ha pedig elfogásukkor nem adják meg magukat és meg kellene őket ölni, [a rája] vérdíjfizetéssel ne bűnhődjék.”)⁷⁹

A budai pasa egyszeri rendeletétől a frissen szerzett jog még nem vált gyakorlattá, azt minden olyan török szervvel el kellett ismertetni, amelyik a konkrét esetekben illetékes és érdekelt volt. Ezek az egy-két éven belül begyűjtött iratok már kiszélesítik az adományozott jogot: felhatalmazzák a ráját, hogy az elfogottak fölött maga ítélkezzék.

1638-ban és 1639-ben két egymást követő hatvani szandzsákbég – a kánunok szerint a halálos ítéletek egyedül törvényes végrehajtói – engedte meg „Jászberény városa, Árokszállás és az azon a vidéken fekvő falvak rájainak”, hogy az elfogott rablókat kivégezzék. Kikötötték azonban, hogy minden esetet jelentsenek és a kivégzésre kérjenek engedélyt. A szandzsákbég a maga és a kádi nevében majd kiküldi egy megbízottját, hogy ellenőrizze az ítélet végrehajtását.⁸⁰ 1638-ból való az ítélelhoztalban egyedül illetékes hatvani kádi beleegyezése is. Ez tulajdonképpen a hatvani tisztek hozzájárulását is magában foglalja. Az ő jelenlétükben olvasta fel a kádi a budai pasa rendeletét és hozta meg határozatát: „az efféle rablókat a rája fogja el és a világ előtt példaként a város határában végezze ki. De ezt jelentsék a hatvani bégnek és a kádinak.” Az irat azt is meghatározta, hogy a rájától esetenként 400 akcse vizsgálati díjnál (kesf akcseszi) többet nem szabad venni (ez az 5 forintnak megfelelő összeg nyilván nem az elítéltek vérdíja, hanem az eljárásért fizetett összeg volt).⁸¹ A szandzsákbégek és kádik után már csak a területileg legmagasabb méltóságviselőt, az egri beglerbéget kellett megnyerni. Musztafa egri beglerbég 1638 novemberében ismerte el a város és vele az egész Jászság szabad ítélkezését és jogát a végrehajtásra.⁸²

⁷⁹Jászberény török iratai 130. Az irat datálatlan; időhatárai Mehmed pasa hivatalba lépése (1638. febr.) és a berényi iratok között 35. számot viselő, 1638. nov. 8–17. között kelt beglerbégi engedély.

⁸⁰Jászberény török iratai, 33, 36.

⁸¹Ua. 34.

⁸²Ua. 35.

A nádor és a magyar kapitányok, a budai és egri beglerbégek, a hatvani szandzsákbégek és kádik jóváhagyásával a Jászság önvédelme és halálbüntetési szabadsága végül is gyakorlattá vált. De hogy ez a szokatlan jog továbbra se lehessen megtámadható, Jászberény a török uralom végéig elővigyázatosan gyűjtötte az újonnan kinevezett tisztségviselők jóváhagyásait.⁸³ Ezekben jogának mindkét tartalmát vizsgáljuk: azt, hogy előzetes bejelentés és engedély után szabadon ítélezhet, s azt is, hogy ha már a rablók kézre kerítése során emberhalál történik, ezért a város nem vonható felelősségre. Az elvi hozzájárulások mellett a kivégzésekre adott konkrét engedélyek közül is megmaradt néhány a város levéltárában.⁸⁴

Az iratgyűjtés során, a század végéig, a város újabb joggal gyarapodott, s ez az önálló jogszolgáltatásban rendkívüli jelentőséggel bírt: a kívülről támadó gonosztevők mellett a város lakosai közül való főbenjáró bűnösök felett is elnyerte a szabad ítékezés jogát. Az 1638-as budai beglerbégi rendelet még szigorúan meghagyta, hogy „a rája közül való bajkeverőket a kádiknak adják át, hogy a törvénynek megfelelően elnyerjék büntetésüket”.⁸⁵ 1651-ben az akkori budai pasa már így sorolta fel a városban fosztogató gonosztevőket: „rabló hajdúk és katonák, meg maguk közül való emberek”.⁸⁶

Merőben értelmetlen lett volna, ha a török hatóságok az önvédelem szentesítésével elismerik a város ítélezési szabadságát mondjuk egy Miskolcra Berénybe vetődött tolvaj fölött, de megvonják tőle saját polgárai esetében. Különösen úgy, hogy a rendfenntartást és a vétkesek üldözését egyenesen kötelességévé teszik a városi elöljáróknak.

1651 őszén három városbeli bűnös kivégzését engedélyezte Szelim hatvani kádi,⁸⁷ 1654 januárjában a város jószáglopó juhászának felakasztásához járult hozzá a hatvani bég és kádi.⁸⁸ Néhány hónap múlva (1654 júliusa) négy boszorkány pere bolygatta fel a várost, máglyahalálukat az egri pasa, a hatvani szandzsákbég és kádi ítélte törvényesnek.⁸⁹ Az elvi engedélyek és az alkalmankénti hozzájárulások eleinte feltételként kötötték ki és gyakorlattá is tették azt, hogy a kivégzéseknél török kiküldött legyen jelen. A század közepére ez is elenyészik (utolsó nyoma 1654-ből maradt⁹⁰), a törökök visszavonulásának ez a formalitás is áldozatul esett.

A török terület belsejének többi városából sajnos nem maradt ilyen összefüggő török forráscsoport a jogszolgáltatásról, a helyenként megmaradt néhány irat azonban összesítve ugyanezt a fejlődési utat illusztrálja.⁹¹ Azt az átalakulást, amelynek során a

⁸³ Vö. a 35. jegyzettel.

⁸⁴ Jászberény török iratai, 42, 43.

⁸⁵ Ua. 130.

⁸⁶ Ua. 68.

⁸⁷ Ua. 67.

⁸⁸ Ua. 76, 77.

⁸⁹ Ua. 78, 79, 80.

⁹⁰ Ua. 33 (1638), 119 (1669), 43 (1640), 76 (1654).

⁹¹ 1629: a budai pasa csatlakozik a nádor engedélyéhez, hogy Kecskemét, Kőrös és Cegléd elfogja a garázdálkodókat, s a törököket a török szerveknek, a magyarokat a nádorhoz vagy a kapitányokhoz vigye büntetésre; esetleges csetepaték áldozataiért nem vonhatók felelősségre (*Hornyik: Kecskemét II. 345.*). 1633: két kádívégzés figyelmeztet arra, hogy a Gyöngyös területén és

kádi és a szandzsákbég ítélkező, ill. végrehajtó működése átkerült a városi magisztrátusok kezébe, a magyar jegyző- és számadáskönyvekben kísérhetjük nyomon.

1600 júniusának elején a Kecskemét vezetőiből és polgáraiból alakult közel ötven tagú törvényszék Kocsis Ambrust rablásban bűnösnek mondta ki, és a törökök engedélyével felakasztatta.⁹² A várost ekkor már három éve elhagyta a kádi. Kocsis Ambrus kivégzéséből és az 1601-ig vezetett jegyzőkönyv néhány más bejegyzéséből úgy tűnhet, hogy a török törvényszék távozásával Kecskeméten és a többi Duna–Tisza közti városban egycsapásra beköszöntött a török beleszólástól mentes városigazgatás és bíraskodás korszaka.

A századforduló évei azonban csak a zilált háborús viszonyok miatt termeltek ki ilyen eseteket, az önállóvá válás 17. századi története még a törökök éber ellenőrzésével indult. Nagyjából a század közepéig a munkamegosztásnak ugyanaz a formája élt tovább, amelyik az előző században kialakult, azzal a különbséggel, hogy az ítélkezéssel és az ítéletvégrehajtással megbízott török szervek most már nem a helyszínen, hanem Budáról intézkedtek. A városok tiszteletben tartották azt az ekkor már réginek mondható gyakorlatot, hogy a komolyabb vétkeknek csak felderítése tartozik rájuk, elintézésre maguk adták át őket a vojvodáknak és szubasíknak. Izelítőül idézem a nagykőrösi jegyzőkönyv és számadáskönyvek néhány bejegyzését:

1634: „Az vajda hogy itt volt Füle Istvánné végett, vöttünk almát d. 2.”⁹³ 1635: „Az tehénlopó legényökért mikor az szubasák alájöttek, az három szubasának adtunk f. 3 d. 20.” „Az mely gulyáslegények Kovács András tinóját levágták, azokért hogy az szubasák alájöttenek, az két szubasának adtunk két tall.” „Mikor az Sofia János méhei ellopó legényökért az szubasák alájüttenek, az két szubasáknak akkor fizettünk f. 4.” „Mikor az szubasák utóbban az legényökért kijüttenek, adtunk nekik f. 4 d. 80.” „Item mikor a szubasák kijüttek a legényökért, az mely legényök Baranyai András kovácsnak az tinóját az mezőben levágták, az szubasák és az mellette való nép ittanak meg f. 5 d. 80 érő bort.” „Sofia János méheit hogy Csala György fia és Nagy Imrő sógora ellopták, és az szubasák értük kijüttenek, ittanak meg f. 8 bort.”⁹⁴ 1636: „Hogy a szubasák itt voltak Benkics Istvánné végett, adtunk f. 5 d. 60.”⁹⁵ 1638: „Tatár Lukácsnak, hogy az ördögös Áront felvitték a vajdának, d. 15.”⁹⁶ 1639:

határán elfogott tolvajok büntetése és egyéb bírósági jövedelmek a város átalányadójának részét képezik, a szandzsákbég és az eminek nem avatkozhatnak be a város büntetőügyeibe (Gyöngyös török iratai 65, 66). 1639-es kőrösi számadáskönyv: „Az kajmakámtul való levél váltságért, hogy mindenütt szabad legyen megölni az tolvajokat, Szabó György és Sáfár Dömötör által fizettünk 15 gerci tall.” (Bács-Kiskun megyei Levéltár, Nagykovács számadáskönyvei 10. kötet, 171.). 1663: a váradi pasa engedélye Nyírbátor lakosainak arra, hogy a latrokat szabadon megfoghatják, megbüntethetik és megölhetik (OL Filmtár 4763. Nyírbátor iratai 1663. aug. 3.). 1665: a budai pasa, ismét a nádor határozatára hivatkozva, Kőrös és körzete számára gyakorlatilag az 1629-es jogot újítja meg (*Szilády–Szilágyi: Okmánytár I. 324.*). 1676: Két rendelet az egri beglerbegtől, amelyben szabadságot ad Miskolcnak, hogy a rablókat elfogják és törvényre Egerbe vigyék, ha pedig nem adnák meg magukat, helyben végezzenek velük (Miskolc török iratai 1676. ápr. 17. és 19.).

⁹² *Hornyik: Kecskemét II. 93–94.*

⁹³ Nagykovács számadáskönyvei, 5. kötet, 107.

⁹⁴ Ua. 6. kötet, 118, 126, 129, 188, 189.

⁹⁵ Ua. 7. kötet, 119.

⁹⁶ Ua. 9. kötet, 134.

„... megbizonyosodott, hogy ő fosztotta meg Bíró Pétör szolgáját, tehát nyilvánvaló lator s vajda rabja.”⁹⁷ „Mikor Máté Jánost és Tót Istvánt küldöttük a vájdához hirdomani az szajha tartó legények végett, adtunk költségre f.l.” „Hogy az szajha hordozó legényekért az vajda emberei az szubasákkal együtt alájüttenek, az ketteinek ajándékpénzt adtunk 1/II tall.”⁹⁸ 1640: „Hogy az szubasák az két legényt elvitték, adtunk nekik 1 tall.”⁹⁹ 1644: „Hogy Szőke Jánosné az szubasák elvitték, az két szubasának adtunk két tallért.”¹⁰⁰ 1645: Jankó Gergelyt, aki hét ökröt lopott el, „... az illendő büntetés alá méltán adhattuk (noha az igaz törvény, ha az hatalom kezünkben ki nem vétetött volna, sentenciálta volna halálra is méltán), mint nyilvánvaló orvot”.¹⁰¹ 1648: „Hogy Somodi varga szolgáját és az többit elvitte Verebéli Huszain [szubasa], adtunk önagságának egy pár kést, f. 1 d. 25.” „Hogy Dus János és Précseáni János urainkat felküldöttük Szunyegi Jánosné és Dávidkáné felől, költség oda f. 1.” „Verebéli Huszain [szubasa] hogy itt volt Dávidkáné és Szunyegi Kata végett, akkor adtunk neki egy tall.”¹⁰²

Abból, hogy a főbenjáró bűnösök fölött Budán ítéleztek, feltételezhető, hogy a város még nem szerezte meg a halálos ítéletek meghozatalának és végrehajtásának jogát. A Budára vitt bűnösök további sorsa ismeretlen,¹⁰³ annyi bizonyos, hogy büntetésük nem terhelte a város kasszáját, ezekkel az ügyekkel kapcsolatban csak a leutazó vajdának és szubasiknak, ill. a város Budára rendelt képviselőinek költségei szerepelnek a számadáskönyvekben. Rábukkanunk viszont néhány olyan tételre, amelyben komoly költségekkel járó kivégzésekről esik szó.

1631-ben bizonyos György fölakasztásának díja a tatár hóhér fizetésével együtt 88 forint 42 dénárt tett ki, öt év múlva egy lótolvajé 90 forint 10 dénárt, 1639-ben pedig ez áll a számadáskönyvben: „Az mely emberölő két gyilkos legényt megölettünk Pesten, azokért fizettünk f. 190 d. 60.”¹⁰⁴ Az eredeti szövegben természetesen nincs vessző, s ezért a mondat így is olvasható: „... két gyilkos legényt megölettünk, Pesten azokért fizettünk...”: a kérdés ezekben az esetekben éppen az, hogy a három ítéletet Budán-Pesten, vagy már a városban hajtották végre. A bejegyzések szűkszavúak, csak szóhasználatuk és a tatár hóhérok emlegetése valószínűsíti, hogy ezeket a kivégzéseket a város valamilyen okból fontosnak tartotta, ő rendelte meg, s még Budán vagy Pesten hajtották végre őket.

Csak 1640-ből való az első biztos adat arról, hogy egy vétkest Kőrösön akasztottak fel. A kivégzést kérvényezés és alkudozás előzte meg Budán és Szolnokon. A török hatóságok török hóhért küldtek és egy szpáhit, nyilván ellenőrzésre. A város mindezt még olcsón vásárolta meg, díjakban, fizetségekben és ajándékokban összesen 58 forintot osztott szét, és – hogy az új feladatra technikailag is felkészüljön – „nyak kötélnek

⁹⁷ Bács-Kiskun megyei Levéltár, Nagykőrös jegyzőkönyve (1636–1715), 14.

⁹⁸ Nagykőrös számadáskönyvei, 10. kötet, 172, 285.

⁹⁹ Ua. 12. kötet, 196.

¹⁰⁰ Ua. 15. kötet, 187.

¹⁰¹ Nagykőrös jegyzőkönyve (1636–1715), 15.

¹⁰² Nagykőrös számadáskönyvei, 20. kötet, 202, 206, 209.

¹⁰³ Csupán 1640-ből maradt egy áruló nyom arról, hogy a szubasik „házásó tolvajokat” vittek Budára, s ezek halállal bűnhődtek. Ua. 16. kötet, 167.

¹⁰⁴ Ua. 2. kötet, 14; 7. kötet, 102; 10. kötet, 170.

való kötelet vett” 11 dénárért.¹⁰⁵ 1645-ben asszonyokat égettek meg, nyilvánvalóan a városban és nem Budán, mert boszorkányokkal a törökök nem foglalkoztak; haláluk költségének csak az a része ismert, amennyivel „az beszedett pénzen föllyül toldottuk meg város pénzével”: 79 forint 16 dénár.¹⁰⁶ 1646 bizonyos szempontból fordulópont: „Darin István szolgálit” már magyar hóhér akasztja, s nincs nyoma annak sem, hogy Budáról ellenőrt küldtek volna. Összes rögével felmérhető viszont az az út, amely e nagy önállósághoz vezetett: a város az engedélyekért a kajmakámnak, a vojvodának, három szubasinak és a pesti kádinak is fizetett, lepénzelte a kajmakám és a vojvoda „legényeit” meg a kádi „inasait”. Mindez a hóhér díjával együtt 220 forint 80 dénárba került.¹⁰⁷

A Jászberénynek adott felhatalmazások ismételten figyelmeztettek arra, hogy a város csak török engedéllyel hajthat végre halálos ítéletet, az alföldi városok számadáskönyvei pedig nem hagynak kétséget afelől, hogy ezt a szabályt mindkét fél tiszteletben tartotta. Arra viszont halvány utalást sem találunk semmilyen forrásban, hogy a törökök az ilyen engedélyek kiállítását egyszer is megtagadták volna. Anyagi érdekük éppen arra serkentette őket, hogy ne ők maguk akasszanak és égessenek, inkább jó pénzért adják el ennek jogát, vele minden gondját és költségét a városoknak.

Az üzlet jónak bizonyult, a törökök egyre többet követeltek. 1647-ben két ember akasztása 163 forint 30 dénárba került, 1650-ben egy legényé 62 forint 40 dénárba, 1654-ben Pánczél Istvánné és Nagy Mihályné megégetése már néhány dénár híján 300 forintba.¹⁰⁸ 1672-ben két ökörlopó tolvaj felakasztása 651 forint 80 dénárral terhelt meg Kecskemét pénztárát.¹⁰⁹

Ahogy a főbenjáró bűnösök megbüntetése, halálos ítéletük meghozatala és végrehajtása a városokba került át, teljesen megváltozott a vojvodák és szubasik működésének tartalma. Szó sincs arról, hogy eltűntek volna a városok életéből, sőt, mind többet szerepelnek az egyre gondosabban vezetett jegyző- és számadáskönyvekben. Azok a gyilkosok, verekedők, tolvajok és paráznák, akiknek megbüntetésére a városok nem tartottak igényt (talán azért, mert nem bírták anyagilag), továbbá is a „vajda rabjai” maradtak. A magisztrátusok csak elfogták őket, megejtették a vizsgálatot és a bizonyítást, azután félretették őket a városokba évente két-három, később már négy alkalommal leutazó vojvodáknak és szubasiknak.

Az ő működésüket azonban ekkor már nem lehet jogszolgáltatásnak, még kevésbé igazságszolgáltatásnak nevezni, sokkal inkább a bűnök megadóztatásának.¹¹⁰ Újabb vizsgálatot nem tartottak, megelégedtek a városi tanács jelentésével. A török uralom utolsó évtizedeiben a kecskeméti források mindössze három olyan esetet említenek, amikor a vétkesekkel magukkal vitték, mert senki nem tudta vagy akarta büntetéspénzüket megfizetni. 1676-ban a szubasik két gyilkost Pestre kísértek, egyikükről biztosan

¹⁰⁵ Ua. 12. kötet, 177, 196.

¹⁰⁶ Ua. 16. kötet, 170.

¹⁰⁷ Ua. 17. kötet, 166.

¹⁰⁸ Ua. 18. kötet, 176; 22. kötet, 178; 26. kötet, 195.

¹⁰⁹ Bács-Kiskun megyei Levéltár, Kecskemét számadáskönyvei, 4. kötet, a borítólappal belső oldala, 27–31.

¹¹⁰ „A szubasik, szpáhik, vajdák nem rendőrök voltak, hanem a bűnök adóztatói.” *Salamon Ferenc*: Magyarország a török hódítás korában. Bp., 1885². 299.

tudni lehet, hogy hamarosan kiváltották.¹¹¹ Egy évvel később egy Jászberényből odavetődött tolvaj asszony került a kezükbe. A város nyilván nem akart áldozni az idegennért, ő maga pedig „ki nem változhatván a szubasa elvitte”.¹¹² Egy idő után azonban a törökök a nyakukon maradók tartását is elunták: „Kovács Mihályné 7 holnapig tartatván a fogházban, semmit sem adhatott, 1 zsák búzá[n] jött ki.”¹¹³

Szó sincs már itt a bűnökhöz igazított változatos büntetésekről, vallásjog, kánun és helyi szokásjog akárcsak felületes alkalmazásáról. A birodalmi büntetőtörvényeknek az az elve, amelyik a verekedésekért kiszabható büntetéspénzeket a bűnös anyagi helyzetéhez mérte, kísérteni látszik; ám a behajtott összegeknek semmi közük a kánunokban előirtakhoz, s nyilvánvaló, hogy mindenkin annyit vettek meg, amennyit kipréselhettek belőle. Ha csak lehetett, pénzt szedtek, s tallérnál rosszabb fizetőeszközt ritkán fogadtak el. A szegényebbeknek megengedték, hogy tartozásukat természetben roják le, egy-egy ürü, kerek sajt, nyereg vagy kantár, zsák búza vagy tábla szappan átnyújtása révén váltak ismét vétlenekké.

A pénz minden bűn alól feloldozást adott, „kiváltozni” nemcsak lehetséges, hanem egyenesen kötelező volt. Ha a vétkes nem tudott fizetni, kezest kellett állítania. „Anno 1672. Böcsületes Bede Lukács uram főbíróságában az vajda rabjaiért kik legyennek kezések, arról való számtartás” – állt egy lista élén címként a kecskeméti számadáskönyvben, majd alább: „Szelim szubasa ezeket parancsolta meg kezessé tenni...”¹¹⁴ Végső esetben maga a város tette le a büntetéspénzt, amelyik érezhető gonddal ügyelt arra, hogy polgárait a budai és pesti börtönök viszontagságaitól megkímélje.

Tizenegy évnyi kecskeméti számadáskönyv alapján összevethető a magyar előljárók munkája és a városnak ebből származó bevételei, ill. a szubasik és vojvodák működése és jövedelmei.¹¹⁵

1667,

Csaba János bírósága idején¹¹⁶ magyar bírák jövedelme kb. 50 eset után¹¹⁷ 3 tallér,
106 forint, 40 dénár = 111,20 forint
törökök jövedelme 25 eset után 440 tallér = 704 forint
és 30 oka szappan

1668, Deák Pál főbírósa¹¹⁸

magyar bírák 50–60 eset után 20 tallér, 97 forint,
87 dénár = 129,87 forint
törökök 6 eset után 68 tallér = 108,80 forint

¹¹¹ Kecskemét számadáskönyvei, 8. kötet, 132–134.

¹¹² Ua. 9. kötet, 130.

¹¹³ Ua. 132.

¹¹⁴ Ua. 5. kötet, 112.

¹¹⁵ A különböző pénzeket Buza János számítási eredményei szerint összesítettem (*Buza János: A tallér és az aranyforint árfolyama, valamint szerepe a pénzforgalomban Magyarország török uralom alatti területén a XVII. században (Nagykőrös 1622–1682). Történelmi Szemle 1977/1. 73–106.*)

¹¹⁶ Kecskemét számadáskönyvei, 1. kötet, 147–149, 217–218.

¹¹⁷ A magyar bírák által lezárt ügyek számát csak hozzávetőlegesen lehet megállapítani, mert a felsorolásokban sok összevont tétel szerepel. „Hamis korcsmárosok adtanak f. 40.” „Erdőért fizettek f. 1. d. 20.” stb.

¹¹⁸ Kecskemét számadáskönyvei, 1. kötet, 151–155, 218–219.

1670, Szentkirályi Pál főbírósa^{1 1 9}

magyar bírák kb. 30 eset után 2 tallér, 33 forint,
34 dénár = 37,34 forint és 7 fertály árpa
törökök 18 eset után 176 tallér = 352 forint, 2 hám,
1 kantár, 20,80 forint értékű szappan

1671, Kalocsa János főbírósa^{1 2 0}

magyar bírák 150–200 eset után 33 tallér, 278 forint,
35 dénár = 350,95 forint
törökök 17 eset után 152 tallér = 334,40 forint

1672–73, Bede Lukács főbírósa^{1 2 1}

magyar bírák meghatározhatatlan számú eset után 30
tallér, 310 forint, 59 dénár = 382,59 forint
törökök 9 eset után 89,5 tallér = 214,80 forint

1674, Patai András főbírósa^{1 2 2}

magyar bírák 50–80 eset után 3 tallér, 172 forint,
71 dénár = 179,91 forint
törökök 25 eset után 366 tallér = 878,40 forint

1676, Tóth György főbírósa^{1 2 3}

magyar bírák 200–250 eset után 59 tallér, 400 forint,
78 dénár = 542,38 forint
törökök 17 eset után 242,5 tallér = 582 forint, két
gyilkost Pestre vittek

1677, Biró György főbírósa^{1 2 4}

magyar bírák 70–100 eset után 37,5 tallér, 39 forint,
52 timon, 29 dénár = 139,69 forint, 7 fertály árpa
törökök 30 eset után 277,5 tallér, 120 dénár, 5 timon
= 668,20 forint, 4 ürü, 1 szappan, 2 sajt,
3 rókabőr, 1 zsák búza, 1 tolvajt elvittek

1680, Nagy János főbírósa^{1 2 5}

magyar bírák 70–80 eset után 396,60 forint
törökök 10 eset után 91 tallér = 218,40 forint

1683, Nagy István főbírósa^{1 2 6}

magyar bírák kb. 100 eset után 189 tallér, 15 garas,
116 dénár = 459,76 forint
törökök 18 eset után 260 tallér, 40 dénár = 624,40 forint

^{1 1 9} Ua. 3. kötet, 37–39, 41–42.

^{1 2 0} Ua. 4. kötet, 43–48, 52.

^{1 2 1} Ua. 5. kötet, 62–64, 90.

^{1 2 2} Ua. 7. kötet, 60–62, 103–104, 106.

^{1 2 3} Ua. 8. kötet, 140–160, 132–134.

^{1 2 4} Ua. 9. kötet, 135–141, 129–134.

^{1 2 5} Ua. 10. kötet, 54–59, 77.

^{1 2 6} Ua. 13. kötet, 46, 61–62.

1684–85^{1 2 7}
 magyar bírák kb. 90 eset után 107 tallér, 5 garas,
 51 dénár = 258,31 forint
 törökök 15 eset után 132 tallér, 1 garas = 317 forint

A szubasik és vojvodák büntetéspénzei évente tekintélyes összegre nőttek. 1674-ben arattak leggazdagabban, 878 forintos bevételüket úgy is tekinthetjük, mintha a város minden adózó hánéja 5,63 forintot fizetett volna nekik (az 1673-as teljes adó minden hánét 104,1 forinttal terhelt meg^{1 2 8}). S ha egy könnyebb évet választunk: 1685-ben 1 háne 91,56 forint összes adót, ill. 2 forint büntetéspénzt fizetett; ha ugyanezt az 1203 bejegyzett adófizetővel számoljuk, úgy az adó mindőjüket 11,87, a büntetéspénz 0,26 forinttal terhelte.^{1 2 9}

A pénz akkor is megillette a vojvodákat és szubasikat, ha nem személyesen mentek el érte (ami önmagában is sokat elárul „ítélkezésük” értékéről). 1647-ben a vojvoda Nagykőröst is, Kecskemétet is elkerülte. A kőrösi számadáskönyvben erről ez áll: „Az vajda ki nem jüveteléért a vajdának fizettünk kézpénzt százhuszonkilenc tallért. A vajda embereinek egy summában fizettünk huszonegy tallért. Ugyanakkor az mely legények fogva voltak, azok végett a szubasáknak fizettünk 2 tallért.”^{1 3 0} A kecskemétiiben pedig: „Hogy az vajda ki nem jött, fizettünk nekie tallért 130.”^{1 3 1}

Ahol a hászvárosokból eredő jövedelmeket adóbérlő eminek juttatták a kincstárba, ott a büntetéspénzek is hozzájuk vándoroltak. 1640-ben Halil, a hatvani mukátaához tartozó szultáni hászok eminje elpanaszolta a budai dívánban, hogy újabban a hatvani szandzsákbég beavatkozik a vérdíjak és büntetéspénzek szedésébe, s ezzel őt megkárosítja adóbérlési szerződésében. A pasa rendelete világosan szétválasztotta az illetékességeket: „Ha a hász-birtokok rájai közül valaki főbenjáró bünt követ el és ezért halált vagy csonkítást érdemel, a rendelkezés a kádi joga; csak miután ő bírósági végzést adott, hajthatja végre a törvényes ítéletet az arra kijelölt személy az emin tudomásával.” A büntetéspénzeket, vérdíj-tizedeket és bírságpénzeket „az eminek szedjék be”.^{1 3 2} Két 1643-ban kelt rendelet is csak azt tiltja, hogy az eminek a törvényesnél magasabb büntetéseket hajtsanak be.^{1 3 3} Az 1670-es években Ahmed hatvani kádi hitelesítésével magyar nyelvű lista^{1 3 4} készült arról, hogy Gyöngyösről milyen jövedelmek illetik az emineket. Közöttük szerepelnek a bitang állatok után és a paráznságért szedett büntetéspénzek, a vérbírság, azután a főtörés és verekedés díjai.

A büntetéspénzek rendeltetési helye végleg nem hagy kétséget afelől, hogy valójában adókkal van dolgunk. Nemcsak az eminek, de a vojvodák és szubasik is elsősorban

^{1 2 7} Ua. 14. kötet, 77, 97.

^{1 2 8} *Hornyik*: Kecskemét, II., 186.

^{1 2 9} Ua. 186, 219.

^{1 3 0} Nagykőrös számadáskönyvei, 18. kötet, 181.

^{1 3 1} *Hornyik*: Kecskemét II., 199.

^{1 3 2} Jászberény török iratai 45. Annak, hogy az eminek büntettek, elvéve írásos nyoma is maradt: 1640-ben egy berényi parázna asszony büntetését hajtották be férjén, 1655-ben vérdíjat vettek egy gyilkostól. Ua., 39, 81.

^{1 3 3} Ua. 52, 54.

^{1 3 4} Gyöngyös magyar nyelvű török iratai 13. Keltezetlen, az írnok másik levele és a bennük szereplő nevek alapján az 1670-es évekre tehető.

adóügyekkel foglalkoztak, így csak jó haszonnal dolgozó közvetítők voltak a megbírságot vétkesek és a szultáni ház-birtokok „földesura”, a kincstár között. Szerepükre a naplók többször utalnak: „Az késcsináló Horvát Pétör halála végett fizettem a nazur bégnek [= defterdárnak] Verebély szubasa által negyven tallért”¹³⁵; a kecskeméti számadáskönyvekben szinonimákként szerepelnek a „vajda rabjai”, a „szubasák kint létekor fizettek” és „az nazurnak kik mennyi bírságot fizetnek” kifejezések. S maradt jó néhány olyan nyugta és naplóbeli bejegyzés is, amely a pénz egyenes, közvetítők nélküli útját mutatja a megbírságotlótól a kincstárig. 1668-ban Kőröst a mézárosok orgazdasága miatt maga a budai defterdár bírságolta meg, egy évvel később a város egyik lakosát verekedésért ugyancsak ő.¹³⁶

Ebben a pusztá pénzkapcsolatban, amely a jogszolgáltatásnak még formai jegyeit is nélkülözte, a kádiknak nem jutott feladat. Ha engedélyt kellett kiállítani, egyike voltak a jóváhagyóknak, jó pénzért másolatokat készítettek felsőbb fórumok rendeleteiről, a szűken vett jog területén viszont teljes tevékenységük kimerült a vérdíjak és hagyatéki illetékek sokszor törvénytelen behajtásában. Nem véletlen, hogy a tartományi igazgatásban kulcsszerepet játszó, de a lakossággal közvetlen kapcsolatukat veszített kádik a török központokban szétesztott temérdek ajándékból alig részesedtek, az alantasabb vojvodák és szubasik, akiktől a mindennapok nyugalmát kellett megvásárolni, messze megelőzték őket. 1667–68-ban Kecskemét tanácsa 159 és fél tallért, meg sok rókabórt, vaját, darutollat, kést és más egyebet osztott szét ajándékkul a szubasik között, a két kádinak ugyanakkor 6, ill. 4 tallérral kellett beérnie.¹³⁷

Míg az illetékes török hatóságok a jogszolgáltatásból csak a jövedelmekre tartottak igényt, addig a bűnüldözést egyenesen kötelességként rótták a városok magyar előljáráira. Drágán kellett fizetni azért, ha egy bűnös kicsúszott a bírák kezéből. A városra ilyenkor kiszabott bírságok éppen úgy emelkedtek, mint a megvásárolt kivégzések ára. 1634-ben egy fogházból szökött legényért Kőrös még csak 21,33 forintot fizetett; két év múlva katonák vágta ki a börtönből három foglyot, az ő díjuk már 209,80 forint, fejenként tehát 70 forint volt, két másik legényé 64. 1650-ben egy fogoly szökött meg, ez 88 forintba került, egy másikat „kivágtak a tömlöcből” és megöltek, ez az eset a gyilkossággal súlyosbítva 148,80 forintba.¹³⁸ 1662-ben a jászberényi bírák elől futott el egy gyilkos, az ezért kiszabott büntetés feléről (niszf-i nijábet), 48 tallérról azaz 76,80 forintról a hatvani szandzsákbég helyettese állított ki nyugtát.¹³⁹ Simontornyán, ahol pedig szandzsákbég székelt és kádi hivatal működött, a törökök a magyar városrészt fenntartását teljes egészében a bíróra, az esküdtekre és a prédikátorra hárították azzal a fenyegetéssel, hogy ha hivatalukat hanyagul látják el, „vastag büntetéssel”, pácázással és bírsággal büntetik meg őket.¹⁴⁰

¹³⁵ Nagykőrös számadáskönyvei, 22. kötet (1650), 179.

¹³⁶ *Szilády–Szilágyi*: Okmánytár I. 377, 380.

¹³⁷ Kecskemét számadáskönyvei, 1. kötet, 56–113.

¹³⁸ Nagykőrös számadáskönyvei, 5. kötet, 96; 7. kötet, 101; 22. kötet, 181, 183.

¹³⁹ Jászberény török iratai, 84.

¹⁴⁰ *Ónody Zsigmond*: Vegyes levelek. II. Achmed simontornyai alaybégnek a keresztyén ecclesiákra, papokra és polgárookra 1669. esztendőben hozott rendelete. Történelmi Tár 1887. 413–415.; *Kiss István*: Simontornya krónikája. Simontornya, 1938. 87–89.

A jogszolgáltatásban kialakult 16. századi „munkamegosztás” jókorát változott tehát egy évszázad alatt. A törökök bíraskodása a bűnök megadóztatásával korcsosult, a magyar települések közösségei viszont kemény harccal és tetemes anyagi áldozatokkal kikényszerítették bíraskodási szabadságuk elismerését. Ezzel, ahogyan minden autonómia-törekvésükkel, ők is tevékeny részt vállaltak a török befolyás visszaszorításában, a kondominium rendszerének kiépítésében.

Клара Хеди: Турецкое управление и правовой порядок – венгерская городская автономия

В структуре османской империи венгерской территории выпала роль пограничной провинции и буферной зоны: защищать балканские области империи от сухопутных войн с Габсбургами. Ввиду того, что военные задачи получили явное значение, самогражданское управление приспособлялось к военному порядку с одной стороны (гражданские учреждения 17-го века действовали исключительно в центрах имеющих крепость и вооруженную охрану), а с другой оно получалось менее сильной чем на Балканском полуострове. На низкой степени управления действовал и сельский староста, выбранный местным населением. Хотя в начале турки думали, что они будут выполнять только турецкие поручения, староста защитили и успешно укрепили свою автономию в хозяйственном и правосудном аспекте как и области управления. В этом направлении давал толчок начальный распад турецкого управления ввиду чего администрация стала гораздо меньше действенной в 17 веке, когда турецкое управление исчерпалось в основном повторными, формальными запретами незаконностей.

Автономные усилия городов венгерского населения крупные успехи имели в области правосудия. И *кади*, и *войвода* и *субаши* старались осуществить правосудия из далекого местопребывания. Практически это стало невозможным, потому сначала уголовное преследование затем и правосудие были вынуждены передать старостам населения. В первой половине 17 века на турецкой территории находящиеся города венгерского населения один за другим добились прав судебной практики, в том числе прав вынесения и исполнения смертных приговоров. Турецкие власти разрешали и деятельность организаций самообороны населения нескольких поселений. Деятельность органов турецких властей органичивалась тем, что они собирали крупные штрафные деньги за такие преступления, которые были раскрыты и осуждены венгерскими старостами.

Klára Hegyi: Turkish Administration and Jurisdiction – Hungarian Municipal Autonomy

The Turkish occupied territory in Hungary had the role of border-province and buffer-zone within the Ottoman Empire: it protected the Empire's basic Balkan areas in the land-wars fought with the Habsburgs. Its civil administration was adjusted to the military system because of its prominent military functions (civil offices worked only in fortified and garrisoned centers in the 17th century). On the other hand it was less effective than that of the Balkan Peninsula. Its lower, communal level absorbed the elected boards of the local population. Originally, the Turkish intended these only to execute orders, but these managed to preserve their economic, administrative and jurisdictional autonomy and they could successfully strengthen these later. This process was aided by the starting disintegration of Turkish administration in the 17th century. As a result of it administration considerably lost of its effectivity and was reduced mainly to the formal repeated prohibition of illegal offences.

The autonomy aspirations of Hungarian inhabited towns proved to be the most rewarding in jurisdiction. *Kadi-s voyvoda*-sand *subasi*-s tried to provide jurisdiction from their distant residences. This proved to be impossible and first, they were forced to hand over criminal investigation and then judication as well to the magistrates of the population. In the first half of the 17th century the Hungarian towns of the Turkish territory acquired the right of judication and within it the right to pass and execute capital sentences one after the other. The Turkish authorities granted the right to function for the inhabitants' multi-settlement selfdefence organizations, too. The activity of the Turkish authorities was limited to the taxation of crime, as they levied large sum penalties for the crimes investigated and convicted by the Hungarian magistrates.